

¹Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Одеська політехніка»

Кафедра філософії, історії та політології

О.І. Афанасьєв

1

Конспект лекцій
з курсу
ФІЛОСОФІЯ
перший (бакалаврський) рівень вищої освіти

Затверджено на засіданні
кафедри філософії, історії та політології.
Протокол № 1 від 28.08.2023 р.

Одеса 2023

Конспект лекцій з курсу «Філософія» для студентів всіх спеціальностей першого (бакалаврського) рівня вищої освіти / Укл. О.І. Афанасьєв _ Одеса: ДУОП, 2023. _ 55 с.

Укладач: О.І. Афанасьєв, доктор філос.наук, професор

ЗМІСТ

стор

Тема 1. ФІЛОСОФІЯ ЯК ОСОБЛИВЕ ЗНАННЯ.....	5
1.1 Виникнення філософії та її специфіка.....	5
1.2 Функції філософії. Філософія і інші форми суспільної свідомості.....	6
1.3 Проблематика філософії.....	10
Тема 2. СУЧАСНІ ФІЛОСОФСЬКІ ДОКТРИНИ.....	12
2.1 Герменевтика як філософська теорія розуміння.....	12
2.2 Екзистенціалізм як філософія людського існування.....	12
2.3 Сучасна релігійна філософська думка.....	13
2.4 Позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм як філософське осмислення науки.....	14
2.5 Ситуація постмодерну у сучасній західній філософії.....	15
Тема 3. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ.....	17
3.1 Філософські ідеї в культурі Київської Русі.....	17
3.2 Філософія Григорія Сковороди.....	18
3.3 Філософська думка в Україні XIX – XX ст.....	19
Тема 4. НАТУРАЛЬНА ОНТОЛОГІЯ.....	20
4.1 Категорія буття.....	20
4.2 Поняття субстанції та матерії. Матеріалізм та ідеалізм.....	22
4.3 Поняття «свідомість». Свідомість і мова.....	23
Тема 5. СТРУКТУРНА ОНТОЛОГІЯ.....	26
5.1 Річ, властивість, відношення.....	26
5.2 Поняття "система".....	27
5.3 Одиничне й загальне, зміст й форма, частина й ціле як категорії структурної онтології.....	28
Тема 6. ДИНАМІЧНА ОНТОЛОГІЯ.....	30
6.1 Поняття руху й розвитку.....	30
6.2 Концепції простору й часу.....	31
6.3 Концепції детермінізму, фаталізму й індетермінізму.....	32
Тема 7. ФІЛОСОФІЯ ЯК ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ.....	34
7.1 Пізнання та знання.....	34
7.2 Скептицизм і агностицизм, емпіризм і раціоналізм.....	35
7.3 Види та структура пізнання.....	37
7.4 Істина. Принцип фаллібілізму.....	38
7.5 Паранормальні можливості людини.....	39
Тема 8. МЕТОДОЛОГІЯ. МЕТОДИ Й ФОРМИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ.....	41
8.1 Наукове пізнання і науковий метод.....	41
8.2 Методи емпіричного дослідження.....	42
8.3 Методи теоретичного дослідження і розумові процедури.....	43
8.4 Форми організації та розвитку наукового знання. Факт, проблема, пояснення, гіпотеза, теорія, парадигма.....	47
Тема 9. СУСПІЛЬСТВО І ПРИРОДА. СОЦІАЛЬНІ МОДЕЛІ.....	49
9.1 Соціальна онтологія. Екологічна проблема.....	49
9.2 Теоретичні моделі суспільства.....	50
9.3 Природно-історичні форми спільності людей. Класи і нації.....	52
Тема 10. ДЕТЕРМІНІЗМ І СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ.....	54
10.1 Історична свобода та історична необхідність.....	54
10.2 Форми суспільної свідомості.....	55
Тема 11. ПРОБЛЕМА СУТНОСТІ ЛЮДИНИ.....	56
11.1 Антропогенез та сутність людини.....	56
11.2 Поняття «особистість», «людина», «індивід», «індивідуальність». Соціально значимі типи особистості.....	58
Тема 12. ЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ ТА СМИСЛИ.....	60
12.1 Цінність як філософська категорія. Поняття аксіології.....	60
12.2 Проблема сенсу життя.....	60

Семестровий модуль 1.

РОЗДІЛ I. ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ. ЇЇ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК.

Філософія визначає стратегію діяльності, інакше кажучи, “сенси життя”. Тема 1. ФІЛОСОФІЯ ЯК ОСОБЛИВЕ ЗНАННЯ.

1. Виникнення філософії та її специфіка.

Філософія як тип людської діяльності і пізнання, як відповідь на потребу розуміння людьми свого місця у Світі виникла більш 2,5 тисяч років назад. Це відбулось майже одночасно в декількох центрах тодішньої культури – в Китаї, Індії, давньому Ізраїлі, але там вона не відділилася від релігії та міфології, тому її ще називають протофілософія. Приблизно у VII сторіччі до н.е. філософія виникає в античній Греції і саме як самостійний образ мислення і навіть життя. Джерелами філософії на початку її виникнення і в ході розвитку були міфологія, релігія, мистецтво, елементи науки, а пізніше і сама наука, а також повсякденний досвід, але філософія із самого початку і завжди мала свою специфіку, наприклад, релігійна філософія не зводилась до релігії, наукова філософія – до науки, а філософія взагалі не зводиться до повсякденного досвіду і здорового глузду.

Сучасна західна філософія корениться в давньогрецькій філософії, що починалася з натурфілософських шкіл (Мілетська школа, атомісти й ін.). Спочатку вона була сукупністю усіх знань про світ у цілому й про те місце, що займає в цьому світі людина. Світ (по-грецьки – “космос”) передбачався впорядкованим. Із цієї філософії поступово виникали різні науки – математика (особливо, після відкриттів школи Піфагора – VI ст. до н.е.), фізика й інших. У давньогрецькій філософії з'явилися перші фундаментальні праці по логіці (Аристотель – IV ст. до н.е.), перші спроби чітко порушити питання про методи пізнання (Геракліт, Піфагор, Сократ, Платон, Аристотель та ін.), а також перші концепції етики й естетики.

У Новий час філософія остаточно втратила значення інтегрального зводу абсолютно усіх знань. У сучасній духовній культурі вона займає проміжне (і в цьому сенсі – службове) місце між всіма формами знання й суспільної свідомості.

Головна причина виникнення філософії пов'язана з незадоволеністю прийнятими прийомами пояснення світу. Тобто, філософія виникає як своєрідне «подолання» міфу. Філософське пояснення не зв'язане з приписуванням світу не властивих йому якостей і ознак, як це робить міф чи релігія, а наказує пояснювати світ, виходячи з нього самого, таким, яким він є насправді. У цьому способі вже проглядаються елементи наукового пояснення світу.

Першою формою філософського знання була натурфілософія, що містила міфологічні і релігійні уявлення про світ. В міру розширення й удосконалювання знань відбувалася спеціалізація натурфілософських знань. З натурфілософії поступово стали відокремлюватися конкретні наукові дисципліни – математика, астрономія, фізика. Як не парадоксально, у процесі такої диференціації знань філософія не тільки не «розгубила» свій предмет, але, навпаки, уточнила його. Наприклад, вивчаючи рух, філософія тепер не

розглядає його конкретні прояви, а займається обговоренням його загальних, фундаментальних питань – про загальні причини руху, його суперечності, про співвідношення руху і розвитку і т.п. Або, вивчаючи причинність, філософія не цікавиться конкретними причинами тих чи інших подій та явищ, а будує загальну теорію причинності, з якої тільки і можна зрозуміти конкретні причини, особливо в тих випадках коли нові явища не підпадають під встановлені причини.

Філософія, якщо відновити вихідну етимологію цього слова, є “любов до софії”, що часто і надто неточно перекладають як “любов до мудрості”. В такому разі філософія і мудрість будуть тотожні. В дійсності поняття “софія” значно більш складне. Давньогрецький філософ Платон, що закріпив в європейській термінології слово “філософія”, під софією мав на увазі не властивість людського розуму, а божественну якість розумно влаштованого і гармонійного світу.

Філософія в своєму зародженні була прагненням до істини, як такий ідеальний настрій душі і розуму людини, що здатний призвести до гармонійної рівноваги як внутрішнє психічне життя людини, так і його складні взаємовідносини з світом.

Загалом філософія ґрунтується на свідомому теоретичному, раціональному ставленні до світу, на усвідомленні суб'єктом самого себе як активного діяча, на пошуку природного, необхідного і суттєвого. Філософія прагне усвідомити деяку основу для всіх сфер реальності, що породжує всю різноманітність світу, однак зберігається в усіх змінах.

Філософії належить особлива роль в житті суспільства. Хоча і опосередковано, але філософія звичайно підключена до процесу прийняття глобальних, стратегічних рішень, визначальних спрямувань людської діяльності. Виявляючи фундаментальні підстави людського життя, ф

2. Функції філософії. Філософія і інші форми суспільної свідомості.

Функції філософії – це та роль, яку філософія грає в життєдіяльності суспільства і особистості. Основні функції філософії:
Додайте заголовки ("Формат > Стил абзацу"), щоб вони з'явилися в змісті.

Методологічна функція. Філософія формує систему вихідних принципів, визначальних способів підходу до аналізу і оцінки явищ, що обумовлює характер ставлення до них, спрямування пізнавальної і практичної діяльності. Ці принципи – висловлені в загальній формі уявлення про сутність світу і людини, про граничні підстави їхнього буття, про відношення людини до світу і до себе.

Гносеологічна функція. Філософія досліджує: а) підстави й границі того, що може бути названо знанням; б) значимі для всіх областей пізнання методи досягнення знання й форми його розвитку; в) філософські поняття (категорії), які використовуються у всіх областях пізнання як базові – причину й дію, зміст і форму, необхідність і випадковість, річ, властивість і відношення, та ін.

Світоглядна функція філософії, озброюючи людей знаннями про світ і про людину, про її місце в світі і можливості його пізнання і перетворення, впливає на формування життєвих установок, на усвідомлення соціальними суб'єктами цілей і сенсу життя. Так філософія впливає на світогляд – узагальнену систему ідей і поглядів на світ, людину, її місце в світі. Світогляд є спосіб духовно-практичного засвоєння світу.

Діалогічна функція. Філософія забезпечує внутрішньо- і міжкультурний діалог, а також виступає як область пошуку нових концепцій культурної творчості й інженерної терапії при рішенні глобальних проблем людства.

Особистісна функція. Філософія виступає базою постановки й рішення питань особистісного буття, насамперед, вихідного питання про сенс життя.

Аксіологічна (ціннісно-орієнтаційна) функція орієнтує на те, що філософія, будучи теоретичною формою світогляду, обґрунтовує основні духовні цінності, включаючи їх у контекст філософських дискусій про проблеми людського буття. При цьому обґрунтування здійснюється також й в етиці, естетиці, або взагалі в аксіології (як загальному вченні про цінності) з використанням багатого категоріального досвіду філософії.

Функції філософії випливають з того, що вона створює узагальнені образи людини (антропологія), буття (онтологія), діяльності (праксеологія), пізнання (гносеологія), цінностей (аксіологія), майбутнього (прогностика) і т.д.

У всіх цих функціях є дещо загальне: філософія завжди відіграє роль передумовного знання. Не існує жодної дисципліни й жодної області культури взагалі, у якої не було б філософських передумов. Коли ці передумови усвідомлюються, філософія виконує обґрунтовуючу функцію. Так було в науці, коли філософське вчення Декарта про субстанції стало обґрунтуванням математичного природознавства, або коли філософське обґрунтування Ньютоном субстанційної природи часу і простору стало основою класичної механіки. Так було у мистецтві, коли філософські трактати Леонардо да Вінчі обґрунтували застосування живописної перспективи. Про обґрунтовуючу роль філософії в релігії свідчить вся історія релігійних вчень, особливо середньовічного християнства.

Філософія і наука. Філософія завжди виконувала по відношенню до науки функції методології пізнання і світоглядної інтерпретації її результатів. Філософія виконує ряд пізнавальних функцій, споріднених функціям науки: опис, пояснення, передбачення процесів і явищ дійсності, прагнення до теоретичної форми побудови знання, до логічної доказовості своїх висновків.

Аристотель визначив філософію як вчення про першопричини, першопринципи, самі загальні засади буття, тому її теоретична міць уявлялася йому незрівнянною з можливостями приватних наук і викликала його замилювання. Підхід Аристотеля надійно затвердився в свідомості філософів титулами “королева наук” і “наука наук”.

В XIX–XX сторіччі, на новому етапі розвитку знань, зазвучали протилежні судження про велич науки і неповноцінність філософії. В цей час

виникла і придбала вплив філософська течія позитивізму, що поставив під сумнів пізнавальні можливості філософії, її науковість, одним словом, позитивізм перевів “королеву наук” в “служниці”. Однак позитивізм припинив своє існування, а сучасний постпозитивізм визнає велику роль філософії в розвитку науки.

Філософія створює філософські “ескізи” тих чи інших природних або суспільних реалій, підготовляючи їхню наступну конкретно-наукову розробку. Філософія виконує функцію інтелектуальної розвідки, що також служить і для заповнення пізнавальних пробілів.

Фахівці, що вивчають всілякі конкретні явища, потребують загальних, цілісних уявлень про світ і принципи його влаштування, загальні закономірності і т. ін. Однак самі вони таких уявлень не виробляють – в конкретних науках використовується універсальні категорії, принципи, різноманітні засоби пізнання, але учені спеціально не займаються розробкою, систематизацією, осмисленням пізнавальних прийомів, засобів. Загальносвітоглядні і теоретико-пізнавальні підстави науки вивчаються, відпрацьовуються і формуються в сфері філософії.

У філософії є певні риси і особливості, спільні з наукою (будь-то природничою чи соціально-гуманітарною).

1. Системність. Наука протягом усієї своєї історії – це упорядковане знання, елементи якого (факти, закони, гіпотези і т.п.) зв'язані один з одним. Також і будь-яка філософська течія рано чи пізно оформлюється в систему філософського знання, наприклад, емпіризм, раціоналізм, екзистенціалізм, позитивізм і т.п. З кожним значимим філософом асоціюється своя філософська система (система Канта, система Гегеля і т.п.).

2. Раціональність. Під раціональністю мають на увазі визнання високої значимості розуму, логіки, порядку в діяльності людини й у її міркуваннях. Прихильники ідеї раціональності вважають, що життя людини і суспільства більш успішне в тому випадку, якщо воно організовано розумно, коли цінується стабільність, стійкість, передбачуваність, коли усвідомлюється (людиною і суспільством) важливість цих особливостей як для матеріального, так і для духовного життя. У цьому плані, як у науці теоретичний рівень пізнання вважається більш зрілим (ніж емпіричний), так і у філософії раціоналістський спосіб збагнення світу є пріоритетним у порівнянні з іншими способами (наприклад, інтуїтивним, містичним і ін.).

3. Істинність. Як наука, так і філософія в усі періоди своєї історії високо цінували цю властивість знання; інша справа, що під істиною різні філософські системи розуміли не одне і те ж.

4. Культурна значимість. Як філософія, так і наука є частиною культури. Гегель називав філософію «квінтесенцією культури».

Риси, що відрізняють філософію від науки:

1. Необхідність у філософському знанні «людського виміру». Найважливіша риса наукового знання – об'єктивна істинність, тобто незалежність його змісту від суб'єкта (людини і людства); філософське ж знання, оскільки це світоглядне знання, містить у собі – явно чи неявно – відношення людини до

дійсності. Так, математичний, фізичний чи психологічний текст, присвячений, наприклад, простору, не містить (і не повинний містити) посилань на суб'єкта, людину; філософський же текст містить такі вказівки: наприклад, з нього можна довідатися, чи є простір об'єктивною властивістю, або властивістю суб'єкта, або такі особливості можна виявити після деяких реконструкцій цього тексту.

2. Плюралізм, пріоритет різноманіття над єдністю й уніфікацією. Під плюралізмом мається на увазі рівноправність різних концепцій, точок зору з того самого питання. Так, про природу (походження і сутність) простору у філософії існує декілька концепцій – субстанціальна, реляційна, апіорістська й ін., у той час як, наприклад, поняття евклідового простору – одне-єдине, загальнозначуще (має загальне визначення), і воно може використовуватися не тільки в математиці, але й у фізиці, біології, кібернетиці і т.п. Незважаючи на диференціацію знань, у науці одночасно підсилюються об'єднавчі і інтегративні процеси, тенденція до єдності знання. Філософія – це винятково різноманітний світ філософських систем і концепцій. Можна говорити про французьку, німецьку, англійську філософію, однак неприпустимо, наприклад, говорити про французьку математику, німецьку фізику.

3. Принципова відкритість, незавершеність філософських систем. У науці, крім законів і теорій, існують також і такі форми знання, як проблеми і задачі. Успіх теорій, та й науки в цілому, визначається кількістю і якістю вирішених проблем і задач. У філософії ж – інша картина. Остаточного (істинного на усі часи) рішення фундаментальних філософських проблем не існує. З кожною новою епохою відбувається перегляд колишніх рішень вічних філософських проблем: проблеми істини, проблеми співвідношення добра і зла, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, проблеми природи краси та ін.

Філософія, право, політика. Філософія завжди була зв'язана з політикою і правом. В період становлення правового суспільства філософія розробляла загальні основи права. Прикладом є твір Гегеля “Філософія права”. В суспільстві перехідного типу, яким є Україна філософія може допомогти в розробленні основ правового суспільства і цивілізованої політики на основі узагальнення світового досвіду, але конкретні норми права і політичні рішення повинні розробляти і впроваджувати фахівці права і політики. Не повинна повторитися ситуація радянських часів, коли філософія відігравала роль служанки політики, а правові норми підмінялися класовим чуттям і політичними вказівками на основі революційної або державної доцільності. Тоді політичні рішення підсилювались і обґрунтовувались філософськими аргументами, а філософське обґрунтування, часто безграмотне, використовувалось у боротьбі за владу і для розправи з супротивниками. В цивілізованому суспільстві філософія повинна бути незалежною від політики, а політична стратегія має використовувати філософію лише на загальному рівні, як світоглядну і методологічну основу.

Філософія і мистецтво. Філософія не є мистецтвом – на зразок поезії, музики або художньої творчості, оскільки є продуктом не емоційного, а раціонального відношення до світу. Вона виражає себе не стільки в образах,

скільки в поняттях, завжди стурбована обґрунтуванням своїх висновків, чого немає в мистецтві, прагне не до створення штучного (віртуального) світу, а до розуміння дійсності. У філософії прагнуть представити загальнозначуще (а не особисте, як у мистецтві) розуміння світу: навіть антропологічні філософські концепції будуються на основі опису типових людських інтенцій.

Таким чином, на відміну від мистецтва філософія надає перевагу не художнім образам, а поняттям, апелює не до почуттів, а до розуму, шукає загальнозначуще, а не особистіснозначуще. В той же час філософія, як і мистецтво будується з урахуванням наснаги і почуття прекрасного.

Філософія та релігія. Філософія не є релігією. Релігія (релігійний світогляд) виникає як своєрідне витіснення міфів, їх «удосконалення», уніфікація (тобто має місце прагнення до об'єднання, приведення до єдиного початку). Релігія – такий вид світогляду, у якому дійсність представлена у фантастичних образах, шляхом уведення надприродних властивостей і сутностей. На відміну від повсякденного досвіду, релігія є ієрархічною системою. Ієрархічним центром монотеїстичних релігій є Бог. У логічному і понятійному відношенні релігія – більш розвинута система, ніж міф: вона включає не тільки різноманітні чуттєві образи, але й абстракції досить високого рівня розвитку. На відміну від науки, релігія оснований не на знанні, а на вірі; у суспільстві релігія функціонує за посередництва церкви (де, наприклад, відбуваються обряди, ритуали і т.п.) і інших об'єднань віруючих. Хоча філософські принципи приймаються гіпотетично, на віру, але при цьому не передбачається, що висновки будь-якого філософа не можуть бути розкритиковані, у тому числі й шляхом висування інших принципів. На відміну від релігії, що спирається на віру в надприродне, філософія усе піддає сумніву, потребує доказу, теоретичного обґрунтування. Однак у двох випадках філософія зближається з релігією: 1) на зорі розвитку філософії (зокрема, у Древній Індії) філософія й релігія функціонували в якості однієї нерозривної (синкретичної) форми культури; 2) коли філософію перетворюють у державну ідеологію (так було з філософією марксизму) і вона оголошується єдиною можливою і істинною на всі часи.

Таким чином, філософія є областю знання, заснованого на своїх власних принципах (тобто автологічна). У силу свого проміжного положення в Культурі вона виконує об'єднуючу функцію, забезпечує внутрішню культурний і міжкультурний діалог і, тим самим, визначає тип даної культури. А для кожної з окремих областей культури вона відіграє роль методологічного обґрунтування, оскільки забезпечує аналіз вихідних понять, застосування загальнозначущих методів дослідження й розуміння.

Своєрідність філософського пізнання. Філософський світогляд як теоретична форма відношення людини до світу, що виражає орієнтацію людського розуміння і діяльності, піддається змінам. Наприклад, арістотелівсько-теологічний погляд на світ епохи Середньовіччя змінився в Новий час детерміністським поглядом на світ, у формуванні якого велику роль зіграли наукові знання.

Окрім відзначеної ознаки теоретичності філософії (що означає: пріоритет знання у порівнянні з поглядом; раціональність; аргументованість; доказовість; розвинутість концептуальної мови), є ще одна її специфічна риса – особливий зв'язок з практикою. Звичайно теоретичне протиставляється практичному; однак це не означає, що філософія не пов'язана із життям, з практикою, хоча вона і не потребує, наприклад, експериментальної перевірки власних положень. У сучасному, надзвичайно складному динамічному і суперечливому світі людині дуже важливо мати розвитий, цілісний і стійкий світогляд. Особливо це важливо людині, діяльність якої пов'язана головним чином із суспільною роботою (керування, політика, бізнес і т.п.). Зокрема, дійсний політик – той, світосприймання і світорозуміння якого підлягає соціально значимим цілям і цінностям, а не особистим, приватновласницьким (влада заради особистого збагачення).

Таким чином, філософія – це особлива форма світогляду, яка має такі фундаментальні властивості:

- а) універсальність, тобто відноситься і до природи, і до суспільства, і до духовної сфери;
- б) орієнтація на корінні питання буття, на граничні його підвалини, особливо такі, як питання про початок всього існуючого, питання про вічність і нескінченність, про життя людини тощо;
- в) критичність, рефлексивність, тобто осмислення людиною власної діяльності, її результатів і наслідків;
- г) теоретичність, що означає: пріоритет знання у порівнянні з поглядом; раціональність; аргументованість; доказовість; розвинутість концептуальної мови.

Таким чином, специфіка філософії – не стільки в об'єкті (що саме вивчається, розглядається), скільки в способі його розгляду. Як не раз підкреслював в свій час Р.Декарт, філософствувати – значить сумніватись.

3.Проблематика філософії.

Як всяке дисциплінарне знання, філософія поділяється на свої структурні компоненти: онтологія, методологія, гносеологія, соціальна філософія, філософія історії, філософія людини (філософська антропологія), етика, естетика, філософія техніки, філософія релігії, філософія науки.

Онтологія осмислює світ в цілому і прагне відповісти на питання: що є субстанцією світу, його першоосновою, або що первинно - об'єктивна природна реальність або Дух, Ідея, Бог? Що таке буття, матерія, простір, рух, час? Що є людина як елемент світу? Що є буття людини? Що таке світ в цілому?

Методологія прагне виробити найбільш загальні засоби розуміння розвитку і універсального зв'язку явищ, процесів в природі, суспільстві і свідомості. Існували два основні методологічні підходи до сприйняття миру: метафізичний і діалектичний. Метафізика зосереджує увагу на моментах незмінності і самотійного існування окремих речей. Згідно метафізичному мисленню річ або є, або її нема. Розвиток приймається як рух по колу, а

джерело руху вбачається в зовнішньому впливі на певний предмет. Діалектичне мислення звертає увагу на те, що в світі все змінюється, все взаємозв'язане. Джерелом розвитку визнається взаємодія протилежностей.

У сучасній філософській методології складається синергетичний підхід, який потребує розглядати об'єкти як складні нерівноважні системи, що мають нелінійний флуктуаційний характер самоорганізації від хаосу до впорядкованості.

Гносеологія – теорія пізнання досліджує умови, механізми, принципи і форми пізнавальної діяльності. Гносеологічні питання: як зовнішній предмет стає надбанням розуму, наскільки вірогідні наші знання; що таке істина і які шляхи ведуть до неї, в чому полягає критерій істини?

Важливе місце в сучасній гносеології посідає осмислення взаємозв'язку наукового і ненаукового, соціального і науково-технічного, художнього типів пізнання, засоби і форми руху свідомості до істини.

Соціальна філософія і філософська антропологія аналізують суспільство і людину як цілісні системи і відповідні їм стратегії життєдіяльності – сенс життя. Що являють собою суспільство і людина, які механізми діють в основі їхнього саморозвитку, як сформувати оптимально відношення між особою і суспільством, між класами, націями, як сполучаються між собою свобода і необхідність в суспільному житті, що таке культура і цивілізація, які шляхи їхнього розвитку, на яке майбутнє може надіятися людство.

Філософія історії формулює основні принципи аналізу історичного руху людства, ставить питання про закономірність людської історії і історичні чинники.

Етика як практична філософія вивчає людську поведінку, мораль, проблеми добра і зла, справедливості тощо, естетика – природу прекрасного, форми творчості за законами краси.

Філософія техніки розглядає гострі питання відношення людини до техніки, вплив техніки на суспільство і природні умови життя на Землі, можливості розумного напрямку науково-технічного розвитку, розв'язання протиріч між технікою і суспільством, вплив інженерної діяльності і мислення на засіб життя і стиль мислення людей.

Філософія науки вивчає закономірності функціонування і розвитку науки, особливості виникнення і занепаду наукових теорій, специфіку наукового знання, характерні риси наукової творчості, методи і функції науки тощо.

Філософія і філософствування. На початку становлення філософії філософствування було синонімом теоретичної думки взагалі. В ході розвитку людства предмет філософії і її проблематика змінювалися згідно з потребами відповідної епохи. Сучасна філософія має досить чітку структуру і коло проблем. Філософствування є засобом вирішення їх, а іноді ставить нові проблеми, але нерідко воно виходить за межі цих проблем і перетворюється на безпредметні розмови “взагалі”. Щоб цього не сталося потрібен певний рівень філософських знань.

Смисложиттєві чинники філософствування. Головні, смисложиттєві питання, які виникають перед людиною, особливо в період суспільних криз і радикальних змін: що буде далі, як жити в цьому світі і чи варто жити взагалі? В чому сенс буття мого власного і світу загалом, бо я в ньому знаходжусь? На що сподіватися, у що вірити, до чого прагнути? Під час виникнення філософії ці питання стали особисто значущими, вимагали від індивідів самостійного самовизначення. Тому філософствування, на відміну від міфотворчості, стало індивідуально-авторською діяльністю. Поступово ці питання набули більш абстрактної форми: як досягти істинного знання про світ і людину? В чому полягає природа морального боргу і обов'язку людини, людського щастя, свободи?

Природа філософських проблем, їх зв'язок з фундаментальними питаннями людського буття. Призначенням філософії є пошук абсолютних, позачасових норм, ідеальних стандартів типів діяльності. Великий філософ І. Кант запропонував декілька основних філософських питань, які в своїй сукупності складають предмет філософського знання: 1) що я можу знати? 2) на що я можу надіятися? 3) що я повинен робити? 4) що таке людина? Причому четверте питання Кант вважав підсумковим, вбираючим в себе зміст всіх попередніх. Для Канта, людина – ця сутність, здатна до пізнання, віри в Бога і моральної поведінки.

Існує ще інша система філософських питань, що має широке розповсюдження. Ці питання такі. Базове питання – “як співвідносяться мислення і матерія?” – поділяється на два відносно самостійних: “що первинно – матерія або свідомість?” і “як відноситься мислення, що пізнає, до світу поза нас?”. Прийнято вважати, що ці питання суть вираження на мові філософії найважливіших для людини проблем: “як співвідносяться душа і тіло?”, “чи є життя після смерті?”, “чи можливий збіг цілей і результатів людської діяльності?”, “чи можливе пізнання світу?”, “для чого людина в цьому світі, в чому сенс її буття?”.

Тема 2. СУЧАСНІ ФІЛОСОФСЬКІ ДОКТРИНИ.

1. Герменевтика як філософська теорія розуміння.

Герменевтика (від грецьк. - роз'яснення, тлумачення) здавна являла собою практику і теорію тлумачення текстів. Назву зв'язують з ім'ям міфологічного бога Гермеса, що служив вісником богів і повинен був витлумачувати їхньої вказівки.

Як філософська течія герменевтика виникає в 19 ст., а в 20 ст. стає впливовим філософським напрямком, головною проблемою якого є одна з найбільш актуальних проблем 20 в. - проблема розуміння.

Основи герменевтики як загальної теорії інтепретації закладені Фрідріхом Шлейєрмахером /1768 - 1834/, а Вільгельм Дільтей /1833 - 1911/ розвив герменевтику як методологічну основу гуманітарного знання, що забезпечує розуміння минулих культурних епох і подій, виходячи із суб'єктивних намірів діячів. При цьому розуміння, що досягається в

гуманітарному знанні, протиставляється поясненню, що дається природознавством.

Сучасна філософія герменевтики увібрала в себе філологічну герменевтику як мистецтво тлумачення літературних текстів, теологічну герменевтику як у як тлумачення правових законів і як методологічна процедура активно використовується в багатьох філософських напрямках: екзистенціалізмі, неотомізмі, постпозитивізмі й ін.

У рамках самої філософської герменевтики розрізняються:

1.Онтологічна герменевтика, що досліджує розуміння як умову людського буття, тому що людське буття споконвічно герменевтичне, світ із самого початку "предінтерпретований" людиною. Онтологічна герменевтика розробляється Мартіном Хайдеггером /1889 - 1976/, Хансом-Георгом Гадамером /1900-2002/ і ін.

2.Методологічна герменевтика, що розробляє методи інтепретації текстів і вимагає розуміти текст із нього самого, без культурно-історичних впливів. Представник: Емілію Бетті /1890 - 1970/, що протестував проти перетворення герменевтики у філософію, полемізуючи з Гадамером.

3.Гносеологічна герменевтика, що досліджує взаємозв'язок пояснення і розуміння, сфери придатності різних герменевтичних систем - методів інтерпретації. Представник: Поль Рікьор /1913-2005/.

Ідеї і методи герменевтики особливо важливі в гуманітарних науках, де суб'єкт включений у предмет пізнання, йде постійний діалог особистостей, текстів, культур.

Вивід. Філософська герменевтика, розробляючи "розуміючі" підходи, істотно доповнює "пояснюючі" підходи, що поставляються іншими формами культури.

2.Екзистенціалізм як філософія людського існування.

Екзистенціалізм /від латин. "екзистенція" - існування/ – філософський напрямок, що виходить з ідеї унікальності, основу якої складає відсутність деякої наперед заданої сутності. На відміну від будь-якої речі, що має сутність, призначення, людині ніхто не задав ні цілі, ні змісту буття, людина буде тим, чим зробить себе сама.

На відміну від класичних філософських навчань, що шукали фундаментальні принципи буття, закони світобудови або пізнання, екзистенціалізм досліджує екзистенцію людини - безпосереднє переживання реальності власного життя.

Значний вплив на виникнення і формування екзистенціалізму зробили: датський релігійний філософ СеренК'єркегор /1813 - 1855/, російський

письменник Федір Достоєвський /1821 - 1881/, німецький філософ Фрідріх Ніцше /1844 - 1900/ і ін.

Як самостійний напрям екзистенціалізм склався на початку 20 в. у Німеччині, у працях видатних мислителів Мартіна Хайдеггера /1889 - 1976/ і Карла Ясперса /1883 1969/, у Росії, де його ідеї представляли ЛевШестов /1866 - 1938/ і Микола Бердяєв /1974 - 1948/, і особливо у Франції, де популярними були Жан-Поль Сартр /1905 - 1980/, Альбер Камю /1913 - 1960/ і ін .

Відповідно до екзистенціалізму, людина живе у світі абсурду і постійно випробує погрозу своєму буттю з боку сил, непідвласних людині. Тому життя повне тривоги і страху, у тому числі перед самим буттям. Звідси виникає турбота, зокрема про шляхи порятунку. Страх, тривога, турбота – основні категорії екзистенціалізму.

Ключовим поняттям в екзистенціалізмі є "погранічна ситуація". Це особлива, критична ситуація, наприклад, на грані життя і смерті, коли раптом настає розуміння, прозріння, зникають повсякденні проблеми, що здавалися важливими, залишається тільки ризик рішення, що не гарантує успіху. У прикордонній ситуації відчиняється справжнє буття, переживати котре набагато трудніше, чим повсякденність.

У людини, крім турбот, страху, небезпек і смерті як закінчення життя нічого немає, хоча він сподівається знайти опору в Бога, в абсолюті, в ідеї, але це – фантазії, а за межами екзистенції нічого немає, або що теж саме є НІЩО, отже, людина самотня, а значить вільна. Свобода – це тягар, що змушена нести людина. Звичайно, людина може відмовитися від свободи, а значить відмовитися від відповідальності, від самотійності, але тоді вона стане рабом зовнішньої необхідності, перестане бути особистістю.

Людина завжди в ситуації вибору: скоритися реальності або протистояти їй, вийти за межі самого себе, стати більше, краще, надаючи цінність і зміст своєму житті і відчуваючи відповідальність за усе, що відбувається навколо нього.

Екзистенціалізм зробив величезний вплив на філософію 20 в., літературу, мистецтво. Багато видатних екзистенціалістів були відомими діячами культури: Сартр і Камю були великими письменниками.

Вивід. Екзистенціалізм виявився найважливішим явищем духовного життя 20 в., тому що досліджував важливі й актуальні проблеми людського існування, сенсу життя, свободи, відповідальності.

3.Сучасна релігійна філософська думка.

Релігійну філософію необхідно відрізнити від філософії релігії. Філософія релігії філософськими категоріями вивчає суть релігії, причини її виникнення, прогнозує майбутнє релігії, досліджує її основи й утримання.

Філософія релігії може бути релігійною й атеїстичною, ідеалістичною і матеріалістичною, тому існує множина модифікацій філософії релігії.

Релігійна філософія на відміну від філософії релігії не тільки пояснює релігію, але раціонально обґрунтовує і захищає релігійні догми, тобто основні положення. На відміну від богослов'я, релігійна філософія аргументує, а не проголошує свої положення.

Релігійна філософія завжди має визначене віросповідне фарбування, тому розрізняють буддійську, ісламську, християнську й ін. філософії. Офіційною католицькою філософією є неотомізм. У православній і протестантській філософіях багато напрямків, але вони не мають офіційний статус.

Неотомізм – оновлений томізм. Томізм – навчання Томи Аквінського, що виникнуло в 13в. і назване по латинському написанню імені Томи. У 20в. неотомізм – одне з найпоширеніших філософських навчань, що має розгалужену систему філософських центрів і навчальних закладів: Вищий інститут філософії при Лувенському університеті в Бельгії, Академія святого Томи у Ватикані, Паризький католицький університет і ін.

Неотомізм вищою реальністю визнає божественну першооснову й у цьому дусі витлумачує дані сучасної науки. Релігійне тлумачення Всесвіту дав Тейяр де Шарден /1881 - 1955/. Визнані авторитети неотомізму Етьєн Жильсон /1884 -1978/, Жак Марітен /1882 - 1973/ і ін.

Частина неотомістів, як і їхні попередники, будують докази буття Бога, але більшість висуває на перший план проблему людини – її поведінку, моральність, повсякденне життя, пошуки людиною свого "Я", неповторної духовності. Сучасний неотомізм відходить від нетерпимості, стверджує загальнолюдські цінності.

У протестантських філософсько-теологічних напрямках також на перший план вийшла людська проблематика. Карл Барт /1886 - 1968/ доводить, що людина перебуває під владою хаосу й абсурду і своєї людяності знаходить тільки при зустрічі з Богом. Пауль Тілліх /1886 - 1965/ ставить проблему людської мужності, що необхідно людині, щоб перебороти небезпеки, усвідомити свої межі, і, відходячи від нісенітниць життя, побудувати його по-людськи.

Персоналізм – популярний релігійний напрямок у філософії, що визнає особистість /персону/ первинною духовною реальністю і вищою цінністю, а весь світ – проявом творчої активності верховної особистості – Бога. Сформувався наприкінці 19в. у Росії /Н. Бердяєв, С. Булгаков/ і в США, а в 30-е рр. 20в. – у Західній Європі. Персоналізм розглядає історію як процес розвитку особистісного початку в людині, що досягає вищого блаженства в злитті з Богом, осягаючи вищі божественні цінності: істину, красу, благо.

Великий інтерес зараз виявляється до російської християнсько-православної філософії 19 -20 вв. /В. Соловйов, С. Булгаков, П.

Флоренський/, що на відміну від неотомізму орієнтується не на індивіда, а на "соборність", тобто на понадособисту загальність церкви, і стверджує, що істина переживається не стільки розумом, скільки "серцем".

Останнім часом намічається зближення релігійної філософії з іншими течіями: екзистенціалізмом, фрейдизмом, філософською антропологією й ін.

Вивід. Релігійна філософія наприкінці 20в. здійснила "антропологічний переворот", тобто, стала активно досліджувати проблеми людини, асимілюючи досягнення інших філософських напрямків.

4.Позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм якфілософське осмислення науки.

Позитивізм (від латин. - позитивний) – філософський напрямок, що заперечив цінність традиційної філософії і визнав єдиним джерелом "позитивного" знання тільки спеціальні науки, що обпираються на емпіричний досвід. Оформлений у середині 19 в. у працях Огюста Конта (1798-1857), Джона Стюарта Мілля (1806-1879), Герберта Спенсера (1820-1903).

Конт підкреслював, що позитивне знання, на відміну від абстрактних міркувань колишньої філософії, повинно бути точним, корисним, достовірним. Людська свідомість, а разом із ним і цивілізація проходить три щаблі: 1. теологічна, коли явища пояснюються надприродними силами, існує богословсько-військова цивілізація; 2. метафізична, коли в явищах виявляються недоступні сприйняттю сутності і причини, існує метафізично-правова цивілізація; 3. наукова, коли знання зводяться до фактів, існує науково-промислова цивілізація. Щирий дух науки, по Конту, не пошук кінцевих причин, не пояснювати явища, а описувати, як вони відбуваються. Задача науки – поступово накопичувати факти і поширити принципи емпіричного природознавства на всі науки. Наприкінці 19 в., коли стало ясно, що програма позитивізму нездійсненна, акцент змістився в теорію пізнання, і позитивізм став називатися емпіріокритицизмом (критика досвіду), на чолі якого став Ріхард Авенаріус (1843-1896).

У 20-і роки 20 в. виникло третє покоління позитивізму - неопозитивізм, або логічний позитивізм, у джерел якого стояли Моріц Шлік (1882-1936) і Рудольф Карнап (1891-1970) в Австрії, але потім неопозитивізм швидко поширився в Європі і США.

Зберігши вихідні принципи позитивізму, неопозитивізм побачив задачу філософії в аналізі мовних засобів вираження знання. Осмисленими об'являються тільки ті висловлення, що допускають досвідчену перевірку - "верифікацію". Приклад безглузлого, із погляду неопозитивізму, висловлення – висловлення про сховану сутність, оскільки його не можна верифікувати, тобто перевірити. Тоді безглуздої стає вся попередня філософія, утрачають зміст усі моральні і естетичні судження. Реальне пізнання вичерпується природознавством, та й то його мову потрібно уточнювати, щоб не залишати неточність, двозначності. Лікування мови науки треба було здійснювати на

основі самої розвинутої науки - фізики. Так народився неопозитивістський принцип фізикалізму.

У 50-і роки, коли стало ясно, що така програма нездійсненна, почалося зм'якшення радикальних установок і їхня критика, що призвела до виникнення постпозитивізму, початок якого зв'язують з роботами Карла Поппера (1902-1994).

Поппер - британський філософ, логік, соціолог, один із найбільших мислителів 20 ст. Найважливіша задача філософії - проблема демаркації, тобто розрізнення наукового і ненаукового знання і розрізнення емпіричних наук і логіки, математики, філософії. Методом демаркації Поппер вважає фальсифікацію - принципову спростовність. Фальсифіцируемість теорії - це її спроможність до критичного іспиту.

Поппер висунув ідею росту знання, відкіля впливала орієнтація на історію науки як об'єкт методологічного аналізу, що стало предметом розгляду інших лідерів постпозитивізму - Томаса Куна (1922-1996), американського філософа, що розробив оригінальну історичну модель науки, відповідно до якого в науці чергуються періоди "нормальні" і революційні, зв'язані з розробкою або зміною парадигми - зразка рішення наукових проблем, і Імре Лакатоса (1922-1974), англійського філософа науки, який розробив методологію, що являє собою історичний метод оцінки конкуруючих концепцій.

Постпозитивісти, на відміну від позитивістів і неопозитивістів, не вважають науку самодостатньою, а відзначають її залежність від соціально-культурних чинників, у тому числі від філософських ідей, розглядають науку в її динаміці, в історії, відмовляються від жорстких розрізень теорії й емпірії, науки і філософії.

Вивід. Філософсько-методологічна думка пройшла складну еволюцію в 19 - 20 ст. від заперечення ролі філософії в розвитку науки до її визнання.

5. Ситуація постмодерну у сучасній західній філософії.

Постмодерн або постмодернізм буквально означає те, що після "модерну", тобто сучасності. Під сучасністю тут розуміється не стільки нинішній час, скільки сукупність ідей, що визначають сучасну епоху, але склалися в Новий час і особливо в епоху Просвітництва: віра в прогрес, у розум, у науку. Термін "постмодерн" став застосовуватися на початку 20 століття і широко поширився в 60-і роки, означаючи новації в архітектурі, літературі, мистецтві, а в 80-і рр. став застосовуватися у філософії завдяки французькому філософу Жану-Франсуа Ліотару /1924-1998/. Велику роль в філософії постмодерну відіграли також Жан Бодрійар (1929-2007), Жиль Дельоз (1925-1995), Жак Дерріда (1930-2004), Фелікс Гваттарі (1930-1992).

Постмодерн у філософії означає неможливість філософії як теоретичної єдності, оскільки світ не піддається спробам його переробити і не вміщується ні в які теоретичні схеми. Більш того, світ протиставляється людському впливу,

мстить за спроби змінити його на розумних, як здається людині, основах крахом усіх преобразуючих проектів.

Тому говорять, що постмодерн у філософії відмовляється від онтології, тобто опису світу таким, як він є, без інтерпретації, від логічної системності текстів, від теоретизування.

Постмодерн зв'язаний із фундаментальними зрушеннями у формах мислення і дослідницьких проблем. Наприклад, класика не акцентувала уваги на абсурді, божевіллі, сексі, а держава придушувала ці процеси.

Виникненню постмодерна сприяло виникнення некласичної філософії: марксизму, психоаналізу, структуралізму, - які критикували філософську класику. Постмодерн загострив цю ситуацію, пропонуючи філософствування без суб'єкта, замінюючи його "потокотом бажання".

З погляду постмодерністів, розум уже завів людство в тупік глобальних проблем і поставив його на грань загибелі, тому розуму, науці, логіці не можна довіряти. Людина повинна жити емоціями, інтуїцією, грою. Емоції, наприклад, важливіші мови, вони точніше передають тугу, екстаз, потяг, іронію і узагалі відношення людини до даної ситуації, що постійно змінюється.

Для постмодерна головне свобода в усім: у творчості, у культурі, - свобода, що переходить в хаос.

Вивід. Постмодерн у філософії означає усвідомлення кризи класичної філософії і взагалі раціонального типу культури в який живе сучасне людство.

Тема 3. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ.

1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі

Точкою відліку історії формування філософських ідей і концепцій у культурі Київської Русі є 860 рік (прийняття князем Аскольдом християнської віри) і 988 рік – рік установлення на Русі християнства. Християнський світогляд поступово став витісняти язичництво, міфологічний світогляд. У цьому тривалому і суперечливому процесі важливе місце займає діяльність великих просвітителів Кирила (827-869) і Мефодія (815-865) зі створення слов'янської абетки, повного перекладу Біблії і життєписів отців церкви, а також перекладу творів античних і візантійських мислителів. У 1051 р. київським митрополитом Іларіоном (?–1073) видається перший оригінальний трактат філософсько-богословського змісту – «Слово про закон і благодать». У ньому автор, зокрема, проводить ідею рівності народів як передумови вільного, а не рабського існування.

Світогляд, що формується в цю епоху, характеризується подвійністю: у ньому переплітаються християнські і язичницькі компоненти. Крім того, спостерігається тенденція до антропоцентризму.

Переважання проблем людського буття у філософських міркуваннях тодішніх богословів знаходить своє вираження в особливій гостроті й актуальності етичних питань, наприклад, про конфлікт добра і зла і шляхи його розв'язання. Аналогічні ідеї ми знаходимо у мислителів-книгарів XI–XVI вв. Незважаючи на гніт польських, литовських і молдавських князівств, у цей період формується українська нація. У тодішніх світоглядних орієнтаціях розповсюджені песимістичні мотиви, хоча і з помітно зростаючими елементами протидії гноблення.

З XVI–XVII ст. на території України помітно підсилюється європейський вплив. Це виявляється, наприклад, в активізації торгових зв'язків (особливо зі зростаючими містами – Києвом, Львовом і ін.); усе більше число українців виїжджає учитися в Європу. В інтелектуальній атмосфері того часу затверджуються ідеї гуманізму і раціоналізму, що також пов'язано з європейським впливом.

На фоні посилення з кінця XVI в. польського гніту і католицького впливу росте і православна опозиція цим процесам, що знаходить своє вираження в утворенні так званих братств – своєрідних соціальних форм, націлених на захист і збереження мови, культури, віри і традицій українського народу. Йде процес відродження української духовної культури, розвиток філософської думки в Україні, де разом з підвищенням національної самосвідомості українського народу активізується поширення гуманістичних ідей, носіями яких у даний період виступили такі видатні діячі української культури, як Юрій Дрогобич (1450 – 1494), Павло Русин (1470 – 1517), Станіслав Оріховський-Роксолан (1513 – 1566) та ін. Пропагуючи античні уявлення з філософії і літератури, вони дійшли висновку про те, що людина як частина природи має право на задоволення своїх земних потреб, гармонійний розвиток душі і тіла, дотримання законів природи, пізнання яких повинно стати основою людської діяльності.

У 1632 р. двоє великих київських братств об'єднуються під керівництвом відомого українського просвітителя Петра Могили (1597 – 1647); створюється перший вищий духовний навчальний заклад – Києво-Могилянський Колегіум, що у 1701 р. наділяється статусом академії. У ньому зосереджуються кращі представники української інтелектуальної еліти того часу, які відстоювали нерідко дуже прогресивні позиції. Зокрема, натурфілософські курси, що читалися тоді в стінах цього навчального закладу, орієнтували студентів на відхід від традиційної схоластики. При цьому виявилися принаймні дві, за рядом пунктів, непримиренні позиції в питаннях про співвідношення наукового (критичного) і релігійного підходів до навколишньої дійсності. Наприклад, мислитель того часу Феофан Прокопович (1681 – 1736) у цьому протистоянні віддавав перевагу першому підходу, різко критикуючи ортодоксальних богословів за догматизм,

фанатизм. Іншу позицію займав Стефан Яворський (1658 – 1722), який набагато терпиміше ставився до збереження старих традицій.

2. Філософія Григорія Сковороди

Григорій Савович Сковорода (1722 – 1794) є найбільш видатним філософом в Україні. На становлення і розвиток його філософських поглядів найбільше вплинули, насамперед, античні філософи (Протагор, Сократ, Епікур), а також філософи Нового часу й епохи Просвітництва.

Світогляд Сковороди носив чітко виражений пантеїстичний характер. На його думку, Бога як усемогутньої духовної сутності, що стоїть над світом, природою і людиною не існує. Він є істинною природою в природі, живим у живому, людиною в людині, законом, гласом сущого. Дотримуючись в цілому положення про вічність світу як тіні вічної духовної субстанції, обумовленої невидимою натурою бога, Г. Сковорода разом з тим відстоював ідею вічності, безмежності і нестворюваності матеріального світу. Єдність матеріального і духовного, кінцевого і нескінченного, єдиного і загального він намагався осмислити в теоретико-пізнавальному відношенні через співвідношення сутності і видимості, а в морально-естетичному плані – через поняття добра і зла. Для обґрунтування своїх поглядів Г.Сковорода розробив концепцію трьох світів. Ця концепція містила в собі макрокосм – безмежний світ, що складається з безлічі малих світів; мікрокосм – людський світ, вірніше сама людина; символічний світ – Біблія. Кожний з цих світів має внутрішню (духовну) і зовнішню (матеріальну) природу. Дійсним богом є внутрішнє, духовне, тому істинно людське, моральне визначається не тілесною, тлінною організацією людини, а духом, волею, світом внутрішніх переконань, що і виступають богом у людині. У символічному світі Біблії Г. С. Сковорода прагнув знайти приховані за символічними формами духовні цінності людини, ідеали людських відносин, що встановлюються між людьми в їхній істинно духовній сутності без згубного впливу плоті.

Г.С. Сковорода, усвідомлюючи соціокультурну значимість освіти, науки, техніки, був переконаний у тому, що для щастя людини вони ще не достатні без науки про людину. Для досягнення щастя людина повинна пізнати саму себе, свої здібності, виробити відповідно до своєї природи спосіб життя. В основі цього способу життя Сковорода бачив «споріднену працю» як дійсно людський спосіб самоствердження особистості. Не вважав він також основою людського щастя нагромадження матеріальних благ, насолоду ними, думаючи, що вище блаженство і дійсне щастя приносить людині праця за покликанням, праця, яка відповідає природним нахилам людини. Причину всього нерозумного, перекрученого в людському житті Сковорода бачив у праці без покликання, праці примусовій або спрямованій на збагачення. Тому, засуджуючи соціальні вади суспільства, закликав до моральної досконалості шляхом подолання неспорідненості праці у всіх сферах людської діяльності.

Серед досить багатой філософської спадщини Г. Сковороди виділимо трактат «Наркісс» (1771, 1794 – остання редакція), у якому мислитель

стверджує, що людина невіддільна від Природи, з'єднана з нею своєю натурою. Тому пізнання людини одночасно є і пізнанням Природи.

3. Філософська думка в Україні XIX – XX ст.

На початку XIX ст. у Росії складається дуже несприятлива духовна атмосфера. В Україні самодержавна влада чинить нові утиски та репресії серед вільнодумців. Зокрема, це привело до закриття в 1817 р. Києво-Могилянської Академії, що знову відродилася лише в 1991р.

Однак духовне протистояння самодержавній імперській владі не затихає на території України. Найбільш важливою віхою в цьому зв'язку є діяльність “Кирило-Мефодіївського товариства”, головними представниками якого були Н. Костомаров (1817 – 1885), П. Куліш (1819 – 1897) і Т. Г. Шевченко (1814 – 1861). Соціально-політичні погляди представників цього товариства концентрувалися навколо ідей волі, національного визволення і соціальної рівності і були спрямовані проти кріпацтва. Помітним явищем у цьому плані був вихід “Книги буття українського народу” Н. Гулака (1882 – 1899) і Н. Костомарова.

Хоча в культурі України XIX в. переважали мислителі і загальнонародні діячі національно-політичного і соціокультурного плану, однак і власне філософська проблематика не зникла з їх поля зору; були в Україні того часу і мислителі власне філософської орієнтації. Тут насамперед слід зазначити творчість Памфіла Юркевича (1826 – 1874), що був професором Київської духовної академії. У 1860 р. він опублікував статтю “З науки про людський дух”, у якій виступив проти матеріалізму Л. Фейєрбаха і М. Г. Чернишевського (1828 – 1889). П. Юркевича не задовольняла не тільки матеріалістична, але й ідеалістична філософія: він критикував ідеалістичну діалектику Гегеля. У філософських творах Юркевича головним предметом розгляду виступала людина-індивід, точніше, особистість, суть якої складає не розум, а серце. Оскільки в основі світу лежить божественна мета, яку здійснюють, реалізують люди, то вона може бути пізнана не головою, а серцем. Між мозком і духовною діяльністю, вважав Юркевич, існує не причинний зв'язок, а ідеальний доцільний зв'язок, в основі якого лежить духовна суть. Юркевич також вважав неможливим, щоб свідомість виникала з матерії. Таким чином, він активно виступав проти матеріалізму взагалі, думаючи, що останній не в змозі прояснити сутність свідомості, руху, і скласти правильну картину світу.

Філософські погляди П.Юркевича можна охарактеризувати як теологічний ідеалізм. Шлях пізнання він пов'язував з освоєнням Біблії, стверджуючи, що істину ми маємо в біблійному вченні про серце, де зосереджене духовне життя людини.

РОЗДІЛ II. ОНТОЛОГІЯ.

Філософська онтологія поділяється на три частини: натуральна онтологія, структурна онтологія, динамічна онтологія.

Тема 4.НАТУРАЛЬНА ОНТОЛОГІЯ.

Тема 5.СТРУКТУРНА ОНТОЛОГІЯ.

1.Річ, властивість, відношення.

Усі найбільш великі досягнення культури, включаючи науку, пов'язані з відкриттями й просуваннями не стільки в області натуральної онтології (картин світу в цілому), скільки в області структурної. Дослідження структур можуть проводитися відносно незалежно від уявлень про природу речей і світу в цілому. При описі будь-яких структур – від граматики мови до структур механізмів або громадського життя – неможливо обійтися без понять *речі* (у цьому випадку, "річ" можна прийняти як синонім "об'єкта", "предмета"), *властивості* й *відношення*. У структурному змісті можна сказати, що у світі немає нічого, крім речей, властивостей і відношень. Це – філософські категорії.

Якщо виходити з функціонувань цих понять у мові, то *річчю* може бути все, що можна вказати, чому можна приписати властивість або на чому можна встановити відношення. При цьому "річ" і "тіло" – різні поняття. Одна річ від іншої відрізняється набором своїх властивостей (якісно), а тіло від іншого тіла – просторовими характеристиками. Одне і те ж саме тіло містить у собі безліч різних речей (наприклад, такі різні речі, як студент, громадянин України, пасажир, юнак, син та ін. цілком можуть відноситися до однієї людини). І навпроти, та сама річ (наприклад, роман Л. Толстого "Війна й мир") цілком може міститися у різних тілах (роман – у різних екземплярах книги, так ще й на різних мовах).

Відношення – річ, що встановлюється в іншій речі (речах) і, тим самим, її змінює. Сказавши, що Богдан чоловік Оксани, ми утворимо нову річ – "подружжя", і тепер розглядаємо їх як одну річ. Відношення симетрії між двома туфлями утворюють із них одну річ – пару туфель (втїлену у двох тілах), і ніхто не прагне купувати туфлі роздільно. Важливим для онтології є розрізнення таких типів відношень, як відношення внутрішні й зовнішні. *Внутрішні* ("природні") – це такі відношення, які впливають із природи самих речей, змінити їх неможливо, не змінюючи при цьому самих речей, що співвідносять, ("Кавун більше яблука", "Україна – частина Європи"). *Зовнішні* відношення, навпроти, можна змінити без зміни речей, що вступили в дане відношення: "Богдан сидить праворуч від Оксани" – досить поміняти систему відліку, щоб відношення змінилося; "Двигун передає енергію робочим органам машини" – досить ушкодити трансмісію, щоб відношення зникло. Крім того, але вже за іншою підставою, відношення поділяють на *завершені* (вони не вимагають ніяких інших речей для своєї реалізації, крім тих, на яких відношення встановлене) і *незавершені*. Останні для свого здійснення вимагають системи відліку, системи референції. Для порівняння:

“Іван – син Петра” і “Іван – племінник Петра” – в останньому випадку треба думати, що в Петра є брат або сестра. Відношення, які є одночасно зовнішніми і завершеними, називаються *зв'язком*. У наведених прикладах трансмісія – випадок зв'язку.

Властивість – це річ, що приписується іншій речі, причому ця річ залишається самою собою. Приписавши студентові властивість “відмінник” або властивість “невстигаючий”, ми все-таки залишаємо студента цим же студентом. Важливо розрізняти властивості *крапкові* й *лінійні*. Бути громадянином, бути матір'ю, мати довжину – крапкові властивості, оскільки вони не змінюються кількісно, не мають інтенсивності. А от властивості бути розумним, бути довгим, бути гарною матір'ю – лінійні. Оскільки відношення й властивості є такими, що взаємо-переводяться, (вони розрізняються лише функціонально), властивості, як і відношення, можуть також бути внутрішніми (природними) або зовнішніми. “Мати обсяг” – внутрішня властивість, а “бути розумним” – зовнішня, оскільки залежить від системи референції. Коли юрист говорить про “природне право”, то він хоче сказати, що в людини є природні, внутрішні, дані йому самою природою права, наприклад, право на життя або вільне волевиявлення.

Залежно від того, які категорії з даної трійки приймаються первинними, а які – вторинними, логічно можливі *сім* філософських концепцій структурної онтології. *Реїзм* (від лат. *res* – річ) приймає первинними речі (окремий випадок реїзму – *соматизм*: тут річ ототожнюється з тілом). *Атрибутивізм* первинним вважає властивості, *реляціонізм* – відношення. Далі, три бінарні концепції в якості первинної приймають яку-небудь пару із трійки категорій. Нарешті, *тернарна концепція вважає й речі, і властивості, і відношення однаково реальними*, вважаючи їх розходження чисто функціональними – залежно від співвідношення один з одним у даному контексті. Саме остання концепція найбільшою мірою відповідає практиці мовного вживання. Вона була висунута в 60-х рр. ХХ ст. А.І. Уйомовим, а потім була покладена в основу параметричної загальної теорії систем і спеціального логічного вираховування – мови тернарного опису.

2. Поняття “система”.

Термін “система” вживається як у широкому (філософському) змісті, так і в багатьох вузьких (спеціальних) змістах – залежно від того, який тип систем вивчається в даній галузі знання. Визначення цього терміна через поняття “комплексу взаємодіючих елементів”, “упорядкованої безлічі” або навіть через поняття “безлічі з відношеннями” мають частковий характер. Часто зустрічається визначення поняття системи через “цілісне” уявлення предмету, але воно містить коло у визначенні, оскільки поняття цілісності, у свою чергу, вимагає звертання до поняття системи.

Найбільш коректне і широке – а тому філософське – поняття системи може бути задане через дві трійки понять: а) категорії речі, відношення й властивості й б) через поняття визначеного, невизначеного й довільного. Враховуючи те, що властивості й відношення не тільки взаємо-перехідні, але

ще й двоїсті (тобто коли з одних істинних тверджень можна одержати інші істинні твердження шляхом заміни слів “властивість” і “відношення” один на одного), таких визначень два:

(1) *системою* називається довільна річ, які-небудь із відношень якої відповідають певній, заздалегідь зафіксованій, властивості. Наприклад, у залежності, від різних установок європейська й тибетська медицина вбачають у людському організмі різні відношення органів;

(2) *системою* називається довільна річ, які-небудь із властивостей якої відповідають певному, зафіксованому відношенню. Коли на початку XX століття П.Еренфест виявив, що властивості релейно-контактних ланцюгів відповідають відношенням, які описуються алгеброю Дж. Буля (вирахуванням висловлень), то він представив їх як систему саме по другому визначенню.

В обох випадках уявлення об'єкта в системному виді вимагає наступної послідовності руху думки. Спочатку фіксується *концепт* (заздалегідь передбачуваний, тобто певний зміст: властивість або відношення, за яким даний об'єкт цікавий дослідникові). Потім відповідно до концепту підбирається *структура* (у першому визначенні це якісь відношення, а в другому – набір властивостей, що відповідають концепту). І тільки в третю чергу визначається *субстрат* – сам об'єкт із області, що цікавить нас, на якому дана структура виконується. При цьому субстрат тільки в окремому випадку виявиться розчленованим на "елементи".

Особливість філософського поняття системи полягає в тому, що довільно названа річ виявиться системою щодо одних концептів і не виявиться системою стосовно інших. Ні фізичний світ, ні світ психічних феноменів неможливо ділити на системи й конгломерати, поки не заданий який-небудь концепт (відповідно до *принципу відносності системного подання*). Питання про те, чи існують системи об'єктивно або вони є всього лише продукт роботи дослідницької думки, не може бути поставлено у рамках структурної онтології, а залежить від натурально-онтологічних установок системника.

Значення поняття системи для всіх областей культури величезне. Немає такої гуманітарної або природничо-наукової концепції, що не спиралася б на поняття системи, та й саме поняття "концепція" припускає системне представлення (*розуміння*) відповідних даних. Але для гуманітаріїв системний підхід має ще й особливий зміст, оскільки відкриває для них можливість щодо строгого дослідження без використання математики.

3.Одиничне й загальне, зміст й форма, частина й ціле як категорії структурної онтології.

Ці категорії й концепції ввійшли в "арсенал" філософії ще із часів Аристотеля. У логічному змісті розходження між *одиничним* і *загальним* мають екстенсiональний (тобто за обсягом, а не за змістом відповідних понять) характер. Поняття "чорноморський порт Одеса" – одиничне стосовно загального поняття "чорноморські порти". У філософії нерідко ігнорувався

принцип відносної незалежності структурної онтології від натуральної. У зв'язку із цим питання про співвідношення загального і одиничного найчастіше приймало вигляд питання про первинність і реальність (об'єктивність) існування того або іншого. Починаючи з кініків (ще в V-IV ст. до н.е. Антисфен таким способом критикував платонізм) концепція *номіналізму* затверджувала, що універсалії, тобто загальні поняття – тільки імена, "ноумени" для реально існуючих одиничних предметів. *Реалізм* же, навпроти, відстоював ту ідею, що "універсалії існують реально", а деякі з реалістів – що універсалії більше реальні й первинні щодо одиничних речей. У Середні віки номіналізм (І.Росцелін, І.Д.Скот, В. Оккам) дійшов до суперечності із християнським догматом про неподільність Трійці й засуджувався церквою. Платонівську лінію в середньовічній філософії продовжували Августин (IV-V ст.), який платонівські "ідеї" витлумачував як думки Творця, Ансельм Кентерберійський (XI ст.), який не визнавав існування універсалій в одиничних речах поза людиною, але лише в божественному розумі. А реаліст Фома Аквінський (XIII ст.) стверджував реальне існування універсалій у трьох сенсах: до речей – у божественному розумі, у самих одиничних речах як їхня сутність і форма, "після речей" – як людські поняття.

Як категорія структурної онтології поняття "*зміст*" указує на сукупність речей, які складають даний предмет. Оскільки для виділення частин доводиться орієнтуватися на деяке відношення – *форму*, зафіксовану в певному змісті, поняття змісту й форми збігаються з поняттями субстрату й структури системи. Тоді форма, як і структура, може бути як внутрішньою, обумовленою природою субстрату, так і зовнішньою. В онтологічному ж змісті нерідко ставилося питання про первинність форми або змісту. Аристотель форму вважав первинною щодо матерії, оскільки вона робить річ саме даною річчю з матеріалу – незмінного, інваріантного змісту всіх змін речі. Філософ Нового часу Ф.Бекон (XVI ст.), навпроти, первинною вважав матерію (зміст). А от І. Кант (XVIII ст.) перевів питання в гносеологічну площину: форма є спосіб внесення порядку в чуттєво даний матеріал, тобто порушував питання в рамках пізнавальних процедур. Г.Гегель розглядав зміст і форму як діалектичну пару протилежностей, і указував на можливість їхнього взаємоперетворення.

Категорії *частини* й *цілого* в структурному змісті можна визначити так. Ціле є річ, що визначена шляхом вказівки в неї якогось відношення або набору властивостей. Це відповідає поняттю *системи*. Виходить, вказівка на "ціле" припускає уявне структурування речі і її системне представлення. Однак поняття частини не збігається з поняттям "елемент системи": елементами (і одночасно частинами) трикутника є його сторони, але не відрізок на кожній зі сторін, хоча цей відрізок – частина трикутника. З поняттям цілого пов'язане поняття "цілісності", що є важливою системною характеристикою (системним параметром). У якості такої цілісність указує не тільки на повноту й завершеність системи, але й на ступінь зв'язності (когерентності) її елементів.

У зв'язку з категоріями частини й цілого склалося два крайніх методологічних принципи: *елементаризм* (його також називають редукаціонізмом), відповідно до якого розуміння цілого можна звести до розуміння його частин, і *холізм*, що вимагає попереднього розуміння цілого, без чого не можуть бути зрозумілі частини об'єкта. Дійсно, із часів Аристотеля, як аксіому, вимовляють тезу: "Властивості цілого не можна звести до суми властивостей його частин". Скажемо, агресивність юрби не обов'язково впливає з характеристик кожного з її учасників. Однак з системної точки зору ситуація виглядає так: просто системи бувають різними – як сумативні, так і несумативні. Знаки дорожнього руху, коли вони вивішуються поруч, підсумовуються, але не створюють принципово нового змісту. А от ряд букв може створити слово, не "передбачуване" кожною буквою окремо. У такий спосіб знімається абсолютне протиставлення холізму й елементаризму.

Тема 6. ДИНАМІЧНА ОНТОЛОГІЯ.

1. Поняття руху й розвитку.

Відносно *руху* традиційно висувається п'ять взаємозалежних питань: чи існує рух, чи завжди він існував, чи завжди він буде існувати, що первинно – рух або спокій, чи можна звести рух до більш простих його видів.

а) Питання про теоретичне обґрунтування (докази) існування руху було поставлено ще в елейській школі давньогрецької філософії. Зенон (V ст. до н.е.) запитував: як може *існувати* рух стріли, якщо при описі ми фіксуємо, що в кожний даний момент часу стріла перебуває в даній точці (і ні в якій іншій), тобто не рухається? При цьому Зенон справедливо думав, що посилення на очевидність наявності руху нічого не доводить.

б) Питання про те, *чи завжди був рух*, натрапляє на сучасне уявлення про Великий вибух, з якого починається історія нашого Всесвіту, який розширюється. Якщо в історії є такий початок у вигляді "сингулярної крапки", то й у руху, і в просторі-часу є початок, а саме питання "чи завжди ... " (у дусі дурної нескінченності) стає некоректним.

в) *Чи завжди буде рух* – питання, поставлене ще наприкінці XVIII ст. фізиком Клаузіусом, що, посилаючись на другий закон термодинаміки, проголосив "теорію теплової смерті Всесвіту": усі види енергії перетворюються в теплову, а вона (за законом, який, щоправда, сформульовано тільки для замкнутих систем) прагне до максимальної ентропії – неупорядкованій рівновазі. З тих пір були виставлені численні аргументи як "за", так і "проти" цієї концепції. Останні здаються більш переконливими, однак не справа філософії нав'язувати яку-небудь остаточну відповідь фізиці.

г) Ідея *зведення* усякого руху до механічного переміщення висувалася механіцизмом XVIII ст. Інший приклад – соціал-дарвінізм XIX-XX ст., який стверджував, що, мов би, біологічна теорія еволюції видів Ч. Дарвіна здатна задовільно пояснювати соціальне життя. І механіцизм, і соціал-дарвінізм зараз сприймаються як наївні, бо дуже спрощують складні явища.

д) Питання про *первинність* руху або спокою пов'язане з відомою відносністю їхнього розрізнення.

Філософський (а не фізичний) аспект цих питань вимагає визнання понять "руху" і "спокою" як філософських категорій. Існування руху і його первинність стосовно спокою обґрунтовується не теоретично, а багатовіковим досвідом людства й відповідною історією науки. А в області філософії й у науці існування руху і його первинність приймаються без доказу – як *принципи*.

Поняттям *розвитку* характеризують лише деякі види змін. Трамвай, що їде, рухається, але не розвивається, а, наприклад, дитина – розвивається. Однак указати *критерії розвитку* не просто – у зв'язку з неоднозначністю терміна. Звичайно намагаються назвати такі ознаки: довільність і необоротність якісних змін, ускладнення, зростання розмаїтості, зростання цілісності та ін. Однак, поняття розвитку *відносно*, не може бути чітко визначене поза відношенням до концепту. Очевидно й інше: у понятті розвитку є не тільки онтологічний, але ще й непереборний антропологічний аспект. Адже звичайно ми називаємо розвитком те, що служить передумовами руху людства від далекої стародавності в майбутнє відповідно до наших (мінливих!) ідеалів.

Філософську теорію розвитку розробив видатний німецький філософ Нового часу Гегель, назвавши її діалектикою. У нього вся дійсність змінюється за принципами діалектики. Спочатку розгортаються поняття в області чистого духу (Абсолютної ідеї) – через єдність і боротьбу протилежностей (джерело розвитку), через вплив поступових кількісних накопичувань на якісний стрибок (тобто перетворення поняття в інше поняття) і в напрямку, що Гегель назвав запереченням заперечення (діалектична спіраль). Ця схема розвитку, за Гегелем, втілюється у Природі, в людському суспільстві з його історією й суб'єктивним духовним життям. Марксистська філософія ("діалектичний і історичний матеріалізм") прагнула наповнити цю діалектичну схему матеріалістичним змістом. Діалектика у Маркса, Енгельса, Леніна стала основою теорії соціалістичної революції. Деякі прихильники марксизму стверджували, що діалектичний метод універсальний і повинен замінити взагалі всі методи. У свій час діалектика допомогла зрозуміти деякі аспекти еволюції і розвитку, але зараз вона не відповідає сучасному рівню філософії і науки.

В сучасному вживанні слово "діалектика" найчастіше означає стиль мислення, коли дослідник або художник намагається утримати в полі зору протилежності – такі сторони явища, поняття або концепції, які, з одного боку, виключають один одного, а в іншому відношенні втрачають зміст один без одного. Приклади таких протилежностей: життя й смерть, добро й зло, суспільство й особистість, глобалізм і антиглобалізм, світло й тінь, і т.п.

2. Концепції простору й часу.

Завжди існували різні поняття, що відповідають словам "простір" і "час". Більш того, ці різні поняття лежать в основі концепцій фізики, які

досить чітко відрізняються одна від одної. Є три типи таких понять, і всі вони використовуються й сьогодні.

– *Субстанціональна концепція*. Простір і час витлумачуються як ще одна субстанція, крім матерії, як "вмістище" для матерії, а вона могла б існувати й без неї. Демокрит вважав, що "існують тільки атоми й порожнеча". Ці дві речі розрізнялися в нього за своїми властивостями: атоми дискретні, рухаються, мають круглу форму, а порожнеча безперервна, нерухома, безмежна. Через 2300 років ці поняття були обрані Ньютоном в якості підстав класичної фізики, і такі, як правило, повсякденні сьогодні уявлення про простір і час. Фізичні властивості простору й часу розрізняють у такий спосіб: простір має три виміри, однакові за своїми характеристиками у всіх напрямках (є ізотропним), допускає можливість руху в будь-яку сторону, а час є однорозмірним й є анізотропним – допускає зміни тільки в одну сторону.

– *Реляційна концепція*. Відповідним поняттям користувався ще Аристотель, який вважав, що хоча простір і матерія не теж саме, але вони не могли б існувати одне без одного – як форма й матерія. У ХХ ст. А. Ейнштейн обрав реляційну концепцію в якості підстави для своєї фізики. У нього простір і час нероздільні, вони такі, що кожного з них можна виразити лише один через одного (просторово-часовий континуум). У спеціальній теорії відносності вони також відносні, як і швидкість, – їхня конкретна характеристика залежить від відношення до системи відліку.

– *Суб'єктивістська концепція*. Її суть краще інших виразив І. Кант. У нього простір і час – це апіорні (тобто не виведені з нашого досвіду) форми людського розуму. Інакше кажучи, як би не виглядав світ "насправді", порядок у наше сприйняття світу ми вносимо самі. Простір і впорядкування подій – одного після іншого – це не об'єктивні характеристики, а те, що привноситься суб'єктом. Час, зокрема, це привнесення в світ наших уявлень про натуральний ряд чисел.

У гуманітарних областях поняттями простору й часу користуються не зовсім так, як у природознавстві. Психологи знають, що відчуття часу може бути різним – залежно від соціальних та індивідуальних обставин. Наприклад, час може "летіти" швидко або "тягтися" довго. Рік життя для дитини – це дуже багато, а для літньої людини – мало. Цілі культури можуть жити як своїм минулим або, навпроти, майбутнім, а іноді – тільки сьогоднішнім днем. Хоча в літературознавстві (М. Бахтін) використовується поняття "хронотоп" – аналог просторово-тимчасового континуума, але простір і час літературного твору істотно відмінні від фізичного. Досить сказати, що фабула роману приблизно вписується в класичну концепцію руху часу від минулого до майбутнього, але сюжет може розвиватися в будь-якому напрямку й навіть у декількох напрямках відразу.

3. Концепції детермінізму, фаталізму й індетермінізму.

Детермінізм (від лат. *determine* – визначаю) – філософська концепція, відповідно до якої буття будь-яких речей обумовлено наявністю або дією інших речей. Часто протиставляють дві крайності – "твердий" детермінізм і

індетермінізм. Перша крайність зводить ідею детермінізму тільки до причинності, а сама причинність тлумачиться в дусі класичної механіки – як неминучість (необхідність) кожного явища й події. Такий був детермінізм П.Лапласа в XIX ст. Математик Лаплас говорив, що якби йому було відомо положення всіх матеріальних крапок у всесвіті, то він міг би однозначно пророкувати майбутнє. За таким трактуванням детермінізму не залишається місця об'єктивної випадковості, а імовірнісні статистичні закономірності, наприклад, у квантовій механіці або в соціології, виявляються результатом лише нашого неповного знання початкових умов. Зрештою, дане трактування детермінізму було обґрунтуванням *фаталізму* (фатум – доля) – точки зору, відповідно до якого майбутнє однозначно визначене, а вільний вибір вчинку обумовлений лише незнанням або зовсім неможливий ("від долі не підеш!").

Інша крайність – індетермінізм – навпроти, заперечує яку-небудь об'єктивну необхідність і причинну обумовленість, вважаючи всі явища лише випадковими. Індетермінізм використовується для обґрунтування або ідеї абсолютної свободи волі, коли людське поведіння не обмежується ніякими законами природи або суспільства, або, навпроти, указує на абсолютну залежність людини від невідомих нам вищих цілей (природи, богів, інших цивілізацій і т.д.).

Якщо ж не абсолютизувати ідею детермінізму, не порушувати питання у всесвітньому масштабі, то слід сказати, що всяка конкретна подія природи або суспільства в одному відношенні (або стосовно одного набору обставин) необхідна, а в іншому відношенні випадкова. Абсолютного розходження між необхідністю й випадковістю немає.

Причина й дія завжди *взаємозалежні* (як, наприклад, зміна обсягу й тиску газів), а це означає, що вони не можуть бути "розірвані" за часом, між ними не може бути тимчасового проміжку. (Твердження про те, що причиною яких-небудь нинішніх подій в Україні були битва на Калці, Куликовська битва або Переяславська рада, ніяк не можуть уважатися строгими).

Однак обставин, які викликали причину, може бути багато, часом нескінченно багато, і не всі вони доступні дослідникові тепер і в даному місці. Тому звичайно задовольняються не *повною* причиною, а *частковою*. Характеризувати часткову причину можна за допомогою поняття *ймовірності*. Якщо ймовірність події при даному наборі необхідних обставин вище 50% або навіть наближається до 100%, то говорять про те, що даний набір, імовірно, є причина відповідної дії. Поки подія ще не відбулася, а деякі необхідні умови уже є, хоча їх поки й недостатньо, то говорять про реальну *можливість* події. Коли ж необхідних умов у дійсності немає, але вони могли б бути, і це не суперечило б уже існуючому дійсному світу, то говорять про формальну можливість події. Формальні можливості утворюють віртуальний світ, що може бути описаний (художня література, комп'ютерні ігри, математичні формули, що не одержали інтерпретації й т.д.). За певних умов віртуальні світи можуть ставати реальною можливістю й перетворитися в дійсність.

Семестровий модуль 2.

РОЗДІЛІІІ. ФІЛОСОФІЯ ЯК ГНОСЕОЛОГІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ.

Тема 7. ФІЛОСОФІЯ ЯК ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ

Теорія пізнання називається гносеологією. Іноді тут вживається термін «епістемологія», який відносять до філософського аналізу знання, зокрема, наукового знання. Ці терміни мають грецькі корені: гнозіс - пізнавання, дізнавання, пізнання, знання й епістема - знання, уміння, наука.

1. Пізнання та знання.

Поняття пізнання. Пізнання – специфічна діяльність людини, орієнтована на відкриття законів природи і суспільства, таємниць буття людини і світу взагалі, виявлення можливих способів дії з предметами і явищами.

Пізнання буває наукове і ненаукове. Наукове пізнання має на меті відкриття законів розвитку і функціонування об'єктів. Ознаки наукового пізнання: прагнення до істини як вищої цінності, що припускає виключення плагіату, навмисних фальсифікацій і поклоніння авторитетам у науці.

Ненаукове пізнання: художнє, релігійне, міфологічне, езотеричне (біла і чорна магія і т.п.), повсякденне (народні, повсякденні форми збагнення буття). Ці форми пізнання не мають чітких раціональних критеріїв істинності, доказовості, обґрунтованості.

Сутність пізнання можна виявити шляхом звертання до його джерел – активному впливу людей на природу, переробку речовин природи, виробничому використанню властивостей речей. Одночасно варто мати на увазі, що пізнання – особливий вид діяльності (поряд із практичною і ціннісно-орієнтованою). На відміну від практичної пізнавальна діяльність є духовна діяльність; вона сама по собі не змінює матеріальні системи, не перетворює природу й суспільство. На відміну від ціннісно-орієнтованої діяльності пізнання є діяльність по одержанню, збереженню, переробці і систематизації усвідомлених конкретно-почуттєвих і понятійних образів (систематизації отриманої інформації). Це результат пізнання у формі знання.

Знання, віра, розуміння. Слово "знання" використовується в широкому й вузькому сенсі. У широкому сенсі знанням називають усякий зміст свідомості – від наукової інформації до повсякденних відомостей, у тому числі й таких випадках, коли ми говоримо: "Я знаю дорогу додому", "Я знаю, що людина єдине розумне створіння у Вселеній", "Я знаю, як треба чистити картоплю" і т.п.

У вузькому сенсі про знання говорять як про те, що можна відрізнити від віри, від погляду на якесь питання, а також від розуміння. В науці застосовується поняття знання у вузькому сенсі слова. У цьому випадку до знання пред'являються, як мінімум, такі взаємозалежні вимоги:

- (а) виразність у *знаковій формі* (не можна назвати знанням те, що не вдається пред'явити для аналізу);
- (б) *обґрунтованість* (якщо віра може як бути, так і не бути обґрунтованою, то знання повинне бути тільки обґрунтованим);

(в) доступність перевірки на *істинність-хибність*. Про знання завжди можна запитати, істинне воно або помилкове. Питання ж про “істинність віри” не може бути поставлено у тому ж сенсі, як і питання про істинність знання. Не можна зажадати від іншої людини, щоб вона перестала вірити в щось, оскільки, її віра “помилкова”. Один з батьків церкви Тертуліан, ще в III ст. н.е., справедливо думав, що віра можлива навіть при наявності протиріч у розумі (він казав: вірую, бо абсурдно!);

(г) *загальнозначимість* (таблиця множення або закон Архімеда трактуються приблизно однаково й приймаються людьми самих різних поглядів і вірувань у всіх країнах);

(д) *рефлексивність* (якщо я щось знаю, то я також знаю, що я це знаю, а віра не завжди усвідомлюється).

Крім того, наукове знання завжди *системне* в тому розумінні, що всі його властивості одержують відносно однозначний сенс тільки в прийнятій концепції. Навіть таблиця множення втрачає свою однозначність, якщо ми залишаємо світ твердих тіл, що мають фіксовані просторові границі: важко сказати, наприклад, скільки буде двічі дві думки.

Розуміння чогось – тексту або соціального явища, будови атомного ядра або механізму – припускає, по-перше, осмислення, наділення сенсом (сміслом) і значенням предмета мислення, а по-друге, цілісність уявлень про нього. Обидві ці завдання сполучні тільки в рамках системного підходу: зрозуміти – значить почати думати про предмет системно. При цьому властивість цілісності означає а) повноту й завершеність охоплення об’єкта, що розуміється, і б) зв’язність (когерентність) частин, що представляються, елементів, властивостей.

Цілісність як контрольований системним підходом критерій розуміння вказує також на ступінь зрозумілості – чим вище цілісність наших уявлень, тим кращим вважається розуміння. Однак навіть дуже гарне розуміння не означає, що отримано саме знання – адже розуміння завжди носить суб’єктивний характер, воно можливо й на основі віри. Не тільки знання, але й віра може служити концептом системного представлення. Люди різних релігійних концепцій, як і вчені з різних наукових шкіл, по-різному розуміють предмети своїх міркувань.

2. Скептицизм і агностицизм, емпіризм і раціоналізм.

Корінне питання теорії пізнання: як можливе пізнання, чи пізнаваний світ у принципі? Основною проблемою розрізнення знання і віри-погляду є питання про обґрунтування знання. Частина мислителів вважала: сумнівно, щоб це питання мало якесь (позитивне або негативне) рішення. Це – філософський *скептицизм*. Античні скептики (Піррон (IV-III ст. до н.е.) і ін.) помітили, що якщо знання вимагає обґрунтування, то і ця підстава вимагає свого обґрунтування – і так до нескінченності. Секст Емпірик (III ст. н.е.) рекомендував обмежитися посиланням лише на власну думку і ніколи не висловлюватися онтологічно – про те, як обстоять справи “насправді”, тобто не претендувати на знання. Відомий скептик Нового часу Д. Юм (XVIII ст.)

помітив, що все природознавство ґрунтується на ідеї причинності, що, у свою чергу, припускає передбачення подій – адже для цього відкриваються закони природи. Однак якщо вплив однієї речі на іншу може бути обґрунтований нашими спостереженнями, то передбачення майбутнього спостереженнями поки не обґрунтовано. Воно є результатом звички, заснованої на вірі в незмінність законів природи: якщо раніше із такої дії випливала така-та подія, то у майбутньому повинне бути теж саме. Але доки немає закону природи, що затверджував би незмінність законів природи, це лише наше припущення, тобто думка, віра, а не знання. Оскільки віра – предмет психології, всі науки, за Д. Юмом, виявляються різновидом психології.

Філософ І. Кант (1724-1804) просунувся далі. Він досліджував загальні передумови пізнання, а також з'ясовував як можливе загальне і необхідне знання. Тому Кант назвав свою філософію трансцендентально (вихід за межі індивіда).

Його точку зору іноді називають філософським *агностицизмом* (від грецького агностос – недоступний пізнанню). Він вважав, що, пізнаючи будь-який предмет, ми накладаємо на результати пізнання свої власні відбитки (вплив наших приладів, специфіку наших органів почуттів і особливості наших понять, через які предмет розуміється), а який предмет "сам по собі" (у Канта використовується термін "річ у собі") ми знати в принципі не можемо. Що ж стосується законів природи, суспільства або власного мислення, то вони є вираження повинності (обов'язку), якої немає у природі. Вона є тільки у міжлюдських відносинах ("повинні робити отак!"), і, зрештою, є наслідком всього одного "категоричного імперативу": дій так, щоб принцип твого поводження міг би служити загальним правилом поведінки. Саме ця властивість повинності (обов'язку), за І. Кантом, і пропонується всім твердженням, які вважаються "об'єктивними" законами науки.

На багато питань, що вказуються агностиками, поки дійсно неможливо дати відповідь. Основна проблема, що підводить до агностицизму, полягає в наступному: предмет у процесі його пізнання неминуче переломлюється крізь призму наших органів почуттів і мислення. Ми одержуємо про нього інформацію лише в тому виді, який він придбав у результаті такого переломлення. Які ж предмети насправді, ми не знаємо.

Однак агностицизм суперечить самій практиці пізнання й досягненням учених, яким удається побудувати більш-менш успішні теорії, що підтверджуються на досвіді. На основі цих теорій інженери будують механізми, машини і вирішують безліч важливих для життя проблем.

Взагалі, завжди пропонувалося два шляхи для обґрунтування знання – емпіричний (тобто заснований на почуттєвому досвіді) і раціональний. Суть *емпіризму* досить вдало виразив Дж. Локк (XVII ст.): "немає нічого в розумі, чого б не було колись у почуттях", наш розум при народженні – *tabularasa*, чиста дошка. Скептики (зокрема, Д. Юм) показали, що сам по собі емпіризм недостатній для обґрунтування знання.

Раціоналізм, навпроти, вважає, що надійне обґрунтування знання можливо тільки на основі роботи розуму. Раціоналісти думали, що добре

обґрунтоване знання можливо в логіці та математиці. Г.В.Лейбниц, молодший сучасник Дж. Локка, зауважував: "немає нічого в розумі, чого б не було колись у почуттях, ...крім самого розуму". Таким чином, Розум виявлявся самодостатнім, оскільки тільки йому доступно не часткове та випадкове, як при емпіричному пізнанні, а загальне і необхідне, наприклад, закони природи. Але залишалася загадковою сама здатність розуму досягати необхідного.

Р.Декарт вважав її вродженою. І.Кант вважав, що пізнання починається з почуттєвого сприйняття, переходить до розумової систематизації почуттєвих даних, а остаточну оцінку одержує в розумі. Але розум оцінює лише явища ("феномени", а не "ноумени"), не дає відповіді на питання, як йдуть справи "насправді".

Однобічність емпіризму та агностицизму намагалися перебороти в рамках третього шляху – *прагматизму*. Критерієм істинності нашого пізнання оголошувалася практика: якщо знання успішно використовуються практично, то вони істинні. У марксизмі малася на увазі суспільна практика протягом всієї історії людства, а в американському прагматизмі XIX-XX ст. у Ч.Пірса, Дж.Дьюї посилялися на індивідуальну зацікавленість у конкретній справі. Однак індивідуальна практика не загальнозначуща. А реально застосовувати критерій суспільної практики важко, тому що вона сама безупинно змінюється, а також тому, що навіть помилкові концепції можуть мати успіх (геоцентрична система, наприклад, успішно використалася мореплавцями). Крім того, критерій практики має *поза* теоретичний характер, не включається до складу теорії. У рамках теоретичного дослідження ми обмежуємося прагненням до максимальної зрозумілості об'єкта.

3. Види та структура пізнання.

Види пізнання: життєве, практичне, художнє й наукове.

Життєве пізнання ґрунтується на спостереженні і кмітливості, на узгодженні із загальноприйнятими життєвими представленнями. Життєве пізнання відбувається в процесі повсякденного життя, міркувань, не обтяжених сумнівами в їхній істинності.

Чималу роль грає і художнє пізнання, що являє собою цілісне, нерозчленоване відображення світу й особливо людини у світі. Художнє пізнання має можливість схопити і виразити такі явища, що неможливо виразити й зрозуміти ніякими іншими способами. Наприклад, художнє дослідження духовного життя людини є найбільш достовірним і мабуть, єдино всебічним, можливо поки що.

Наукове пізнання припускає не тільки констатацію фактів, але і їхнє пояснення, осмислення у всій системі понять даної науки. Наукове пізнання відповідає на питання не тільки як, але і чому протікає той чи інший процес, подія. Наукове пізнання спирається на докази, оскільки воно насамперед – пояснювальне.

Суб'єкт і об'єкт пізнання. У теорії пізнання суб'єкт – це джерело пізнавальної активності, об'єкт – це те, на що спрямовано пізнавальну активність суб'єкта. Під суб'єктом варто розуміти не тільки окрему людину, а й людські спільності і як вищого виробника знання й мудрості – усе людство.

У процесі пізнання відіграють особливу роль групи людей (учених, наприклад) і особливо обдаровані вчені.

Об'єкт пізнання – фрагмент реального світу, на який людина направляє свою увагу. Об'єкт – частина буття, що протистоїть людині в його пізнанні чи діяльності, що обумовлює цю діяльність.

З погляду пізнавальної діяльності суб'єкт не існує без об'єкта, а об'єкт без суб'єкта. Наприклад, космос став об'єктом сучасних досліджень, оскільки з'явилися люди, що здійснили цей науковий подвиг. Формування нового об'єкта для наукових досліджень обумовило появу нового суб'єкта пізнавальної діяльності. У соціальному пізнанні взаємодія суб'єкта й об'єкта пізнавальної діяльності має свої особливості. Об'єктом пізнання в соціальному пізнанні є люди. Суб'єкт пізнання – також люди. Ця обставина накладає особливий відбиток на процес пізнання.

Рівні та форми пізнання. Рівні або сторони пізнання: *чуттєве й раціональне*. Чуттєве пізнання – початкова ступінь пізнання, що формується в процесі безпосередньої взаємодії суб'єкта із зовнішніми предметами. Це відчуття, сприйняття й представлення. Відчуття відбиває окремі властивості об'єктів (червоне, тверде, солодке і т.д.); сприйняття – відтворення цілісних предметів; представлення – чуттєвий образ явищ, із якими в даний момент людина не взаємодіє (наприклад, образи пам'яті). Вищою формою представлень виступає уява, що представляє собою процес перетворення образів, що здійснюється при ведучій ролі мислення.

Людські сприйняття й представлення нерозривно зв'язані з мисленням, вони тим самим мають осмислений характер.

При оцінці пізнавальної ролі чуттєвого пізнання виявляється дві тенденції. Перша – теорія символів, що заперечує подібність відчуттів і сприйняття із зовнішньою реальністю; вони тут розглядаються не як образи реальності, а у виді знаків, символів. Інший підхід представлений матеріалістичною теорією відображення, для якої відчуття, сприйняття й представлення є образи дійсності.

Пізнавальна роль чуттєвості розкривається в науковому пізнанні – у науковому спостереженні й експерименті, наочному моделюванні.

Мислення як раціональна ступінь пізнання світу. Мислення – здатність людини зв'язувати образи, представлення, поняття, визначати можливості їхньої зміни й застосування, обґрунтовувати висновки, що регулюють поведінку, спілкування, подальший рух самої думки. Мислення є діяльна здатність, за допомогою якої людина може здійснювати особливого роду перетворення об'єктів, не роблячи в них реальних змін і не роблячи реальних дій з ними.

У мисленні людина ідеально (у свідомості) освоює світ у формах теорій, ідей, цілей. Спираючись на відчуття, сприйняття, мислення переборює їхню обмеженість і проникає у сферу надчуттєвих, істотних зв'язків світу, у сферу його законів. Мислення зв'язане з функціонуванням людського мозку, здатності до абстрагування якого розвиваються на основі практичного життя людини, засвоєння їм норм мови, логіки, культури.

Логічними формами мислення є поняття, судження й умовиводи.

Поняття – це думка, що виділяє з деякої предметної області і збирає в клас (узагальнює) об'єкти за допомогою вказівки на їхню загальну й відмітну ознаку. Поняття (поряд із судженням і науковою теорією) являє собою форму відображення світу на раціональній, логічній ступені пізнання. На відміну від відчуття, сприйняття й представлення поняття позбавлені наочності, чи чуттєвості. Сприйняття відбиває конкретних людей, а поняття – людину взагалі.

Судження – це така форма думки, у якій за допомогою зв'язку понять стверджується (чи заперечується) що-небудь. Наприклад, вислів «Учений – людина, що професійно займається науковою працею» є судження, у якому про ученого висловлюється певна думка. Словесною формою судження є висловлювання.

Судження і поняття утворюють ланцюг складних розумових дій, із яких виводяться міркування. Судження, із яких виводиться висновок, є посилками. Умовивід же являє собою операцію мислення, у ході якої з посилок, що зіставляються, виводиться нове судження.

Процес пізнання обумовлений творчою діяльністю людини. Творчість – діяльність людини, що творить нові об'єкти і якості, схеми, нововведення й узагальнення, нові образи і знання.

У процесі пізнання й творчості величезну роль грає дотепність – творча думка, яка тісно зв'язана з почуттями і полягає в несподіваних зіставленнях, у раптовому перебуванні чогось загального в таких фактах, що відстоять далеко друг від друга. Здатність до дотепності відіграє велику роль у пізнанні й творчості, дозволяючи використовувати різні асоціації й аналогії для рішення різних проблем. Рішення складних проблем, конструювання технічних пристроїв, являють собою сполучення дотепних рішень.

Пізнання й творчість являє собою процес, у якому збагнення істини, формулювання нових ідей і створення винаходів відбувається і без обґрунтування за допомогою логіки, тобто інтуїтивно. Інтуїція – процес збагнення істини, шляхом безпосереднього розсуду, минаючи логічне міркування. Вона близька таким станам як натхнення, духовне бачення, одкровення і має джерела в несвідомому шарі психіки людини. В акті інтуїції безпосередньо «схоплюється» сутність речі, її глибинні стани й протиріччя.

4. Істина. Принцип фаллібілізму.

Поняття *істини* багатозначне, і настільки ж різноманітні теоретичні концепції істини. Цілу низку з них зручно розрізняти, користуючись семантичним "трикутником" Г. Фреге, вершини якого приймаються за знак, денотат і сенс. Зокрема, найбільш застосовувана кореспондентська концепція Аристотеля, вона вказує на те, що істина – це відповідність сенсу знака тому, на що цей знак указує, тобто денотату. Це значить, що речення "Одеса перебуває на березі Чорного моря" істинно тоді, коли ми маємо на увазі саме українське, а не, допустимо, американське місто з таким ім'ям, і у тому випадку, якщо воно дійсно перебуває на узбережжі зазначеного моря. А в

Г.Гегеля, навпаки, істина – це відповідність денотата своєму поняттю: "істинна людина" у нього та, хто відповідає ідеальному поняттю "людина". У цьому ж трикутнику зручно відрізнити поняття істини від поняття правди: *правда* – це відповідність знака тому, що ми думаємо, тобто сенсу. Свідок у суді клянеться говорити правду, але не істину, а от суддя шукає саме істину серед різних, нехай і правдивих, свідчень.

Питання про характер відповідності знання дійсності є предметом розбіжностей між різними філософськими напрямками з найдавніших часів і до наших днів. Суть проблеми в тому, що дійсність нескінченна, в ній багато чого у якій багато чого невідомо і незрозуміло. Кожна ступінь пізнання обмежена рівнем розвитку науки. Отже, наукові знання мають відносний характер. Істина виявляється відносною – обмежено вірним знанням про що-небудь. Істина завжди конкретна, тобто вона є істиною лише для визначених умов. Абстрактної істини нема.

Істина має суб'єктивну й об'єктивну сторони. Суб'єктивність її означає, що вона знаходиться в людині, у його свідомості й ступінь її розкриття залежить від рівня розвитку самої людини. Істина об'єктивна ж у тім відношенні, що фіксує те, що існує незалежно від свідомості. Співвідношення об'єктивності, відносності, абсолютності істини розробляв у своїй діалектичній концепції Г. Гегель.

Пошук і здобуття істини завжди вважалися великою цінністю. Тому й сьогодні звучить актуально висловлювання Аристотеля «Платон мені друг, але істина дорожче».

Принцип *фаллібілізму* (від англ. fallibility) був сформульований К. Поппером, і вимагає визнання погрішності, недосконалості всякого знання. Претензії будь-якої концепції на непогрішність свідчать про її приналежність не до науки, а до ідеології. Якщо користуватися концепцією істини за Аристотелем, усяке знання може відповідати своєму об'єкту лише в певних відношеннях, за певних умов, виражається в поняттях, які мають певний сенс лише в передбачуваній системі знань. Абсолютна істина – лише ідеал, якого ми прагнемо.

Проблема істини в пізнанні – це і проблема критеріїв істинності знання, тобто основ для відмінності істини від омани (хибності). Омана (хибність) – це зміст свідомості, який не відповідає реальності, але прийнятий за істину.

Сократ перший побачив в ясності наших суджень основні ознаки їхньої істинності. Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц пропонували як критерій істини ясність і виразність мислимого. Висувався і такий критерій істини як загальнозначимість, відповідність думці більшості. Істинним може визнаватися положення, що «працює». Як критерій істинності теорії може служити її «краса», математична «граціозність».

Критерій практики – цілеспрямованої, предметно-почуттєвої діяльності людини іноді вважають найбільш надійним, оскільки наш розум дисциплінується логікою речей. Останньою підставою вірогідності нашого знання є можливість на його базі практичного творення. Хоча, варто мати на увазі, що практика не може цілком ні підтвердити, ні спростувати будь-яке

представлення, чи знання. Наприклад, положення «атом неподільний» було спростовано спільним розвитком науки й практики.

5. Паранормальні можливості людини.

В науці і філософії добре відомі дві «нормальні» пізнавальні здібності людини: розум і почуття, які мають різноманітні прояви. Але існують деякі особливі здібності, не дуже вивчені, але також визнані "нормальними", наприклад, феноменальна пам'ять, що дозволяє запам'ятати будь-який текст з першого прочитання, швидкий рахунок, що дозволяє миттєво обчислювати багатозначні числа, різні види чуттєвої або інтелектуальної інтуїції, типу наукової інтуїції, інженерної інтуїції і т.д.

За межами науки часто обговорюються інші здібності людини, так звані надчуттєві (екстрасенсорні) і надрозумові, які іменують ще парапсихологічними (грец. "пара" - біля). Серед них відзначають: телепатію, телекінез, телепортацію, ясновидіння та ін. Більшість вчених скептично ставляться до парапсихології, оскільки не існує теорій, які відповідають всім ознакам науковості, які пояснили б ці явища, а експериментальні дані суперечливі. Хоча всіляких описів та свідчень безліч, але вони в науці не є аргументом.

Телепатія - ("теле" - далеко, "патос" - почуття) - нібито існуюча здатність людини, властива обраним, передавати на великі відстані свої почуття і думки. Існує багато описів, проведено безліч експериментів, багато з яких, як пізніше з'ясувалося, були пов'язані або з прямим обманом, або з неякісним проведенням. Прикладом може служити ретельно розроблений експеримент, над двома шотландськими хлопчиками-телепатами, на початку 20 ст., який на перший погляд повністю підтвердив наявність телепатії. Лише через кілька років розкрився обман: хлопчики передавали один одному інформацію за допомогою особливих "шотландських свистків", звук яких чують лише тварини і діти, але не дорослі, тому члени експериментальної групи були обмануті.

Телекінез - нібито існуюча здатність окремих людей пересувати предмети силою думки, погляду, бажання. Багато експериментів показали, що випробовувані, сидячи перед столом, силою погляду пересували по столу сірники, гудзики і т.п. Однак, як доведено в логіці та методології науки, жоден експеримент не може підтвердити остаточно якусь теорію або явище, поки не розроблена надійна методика проведення експерименту, а вона неможлива поки не висунуто відповідна гіпотеза, що виконує всі вимоги науковості.

Ще важче провести експерименти з приводу телепортації - перенесення власного тіла або предмета з однієї точки простору в іншу, левітації - підйому власного тіла над землею, ясновидіння місцезнаходження предметів або людей чи передбачення майбутніх подій.

Описано й інші паранормальні, екстрасенсорні здібності, використовувані в нетрадиційній медицині для постановки діагнозу чи лікування. Наприклад, екстрасенс, проводячи рукою уздовж тіла пацієнта, нібито відчуває різні температурні коливання, що дозволяють виявити хворий орган, або різними модуляціями голосу чи масажем домагається

терапевтичного ефекту. Невідомо, чи має тут місце звичайне гіпнотичний вплив або щось ще.

Деякі вчені намагаються висунути гіпотези щодо паранормальних явищ. Професори Охатрін А.Ф., Чернетський А.В., Ісаков Б.І., та ін. припускають, що наші думки, образи не ідеальні, а матеріальні і складаються з особливих елементарних часток - мікролептонів, відтворених посиленням думки. Сукупності мікролептонів, що передаються від людини до людини, нібито передають думки, почуття, рухають предмети, можуть стати примарами, привидами і т.п. Є й інші теорії, пов'язані з наявністю особливих просторів, де можна миттєво переміщатися, особливих полів, відмінних від фізичних, що несуть особливу енергію та ін. Всі подібні теорії оригінальні, цікаві, але не відповідають поки що ознакам науковості та головному з них – природності.

Багато можливостей людини, які спостерігаються і використовуються у повсякденному житті, не спостерігаються і не пояснюються сучасною наукою, тому можливо вони не паранормальні, а є комбінацією і специфічним вираженням звичайних людських здібностей.

Тема 7.МЕТОДОЛОГІЯ.МЕТОДИ Й ФОРМИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ.

1. Наукове пізнання і науковий метод.

Наука – область дослідницької діяльності, що включає: 1. Особливим засобом підготовлених фахівців – учених, що утворюють наукові суспільства; 2. Наукові установи й організації; 3. Наукові знання, тобто знання з особливими ознаками й особливим чином організоване, наприклад, у теорію; 4. Спеціальні способи, методи одержання знання й особливі засоби їхнього вираження – спеціальну мову, логіку.

Наука відрізняється від релігії, що ґрунтується на вірі, від мистецтва, що спирається на емоційно-образне вираження й сприйняття, від повсякденного знання, яке характеризується несистематичністю, випадковістю.

Наука схожа з філософією за багатьма ознаками, але відрізняється і від її, тому що філософія використовує особливі засоби – філософський категоріальний апарат і не використовує деякі методи, наприклад, експеримент, який у науці має особливе значення.

Наука розділяється на галузі знання, конкретні науки, наукові дисципліни. По різних ознаках класифікації розрізняють: природні і гуманітарні науки, фундаментальні й прикладні, науки про мислення і технічні і т.д.

Наукове знання – особливий вид знання, що відрізняється від повсякденного, художнього, релігійного, філософського, отриманий за допомогою спеціальних наукових засобів і специфічної діяльності - наукової.

Метод – упорядкована діяльність по досягненню мети.

Науковий метод – спосіб діяльності, що включає визначені засоби по одержанню наукового знання. Змістом методу є наукова теорія. Теорія може

дати кілька методів, і навпроти, метод може бути наслідком декількох теорій, оскільки теорія чи їхня сукупність, застосована до дослідження, стає методом.

Методи класифікують по різних підставах:

- виходячи з предмета даної науки: фізичні, біологічні, соціологічні;
- виходячи з рівня науки: емпіричні, наприклад, спостереження, і теоретичні, наприклад, формалізація;
- виходячи зі ступеня загальності: загальні, наприклад, аналіз, і конкретні, наприклад, спектральний аналіз;
- виходячи зі специфіки застосовуваних засобів: якісні, кількісні й ін.

Основні рівні наукового пізнання. Основний структурний підрозділ – вертикальний «розріз» науки: емпіричний і теоретичний рівні.

Емпіричний рівень науки припускає:

1. Вивчення об'єкта на рівні явища, а не сутності.
2. Установлення простих, досвідних залежностей, наприклад, швидкість - це відстань, поділена на час шляху.
3. Безпосереднє вивчення об'єкта за допомогою, наприклад, експерименту.
4. Особлива мова – емпіричні терміни, наприклад, температура, тиск. Хоча вони завжди залежать від теорії, але все-таки специфічні.
5. Тут вирішуються особливі задачі: добір фактів, їхня класифікація. Наукові факти – це фундамент науки.

Теоретичний рівень науки припускає:

1. Вивчення об'єкта на рівні сутності, а не явища.
2. Теоретичні закони, отримані на основі ідеальних моделей, наприклад, формули теорії відносності.
3. Опосередковане вивчення об'єкта, наприклад, за допомогою уявного експерименту або на моделі: на планетарній моделі атома вивчався об'єкт, який недоступний прямому спостереженню.
4. Мова теоретичного опису, спеціальні поняття-конструкти, за допомогою яких конструюється теорія, наприклад, «ідеальний газ», «матеріальна крапка». Учені надають цим поняттям властивості, яких немає у реальних об'єктів, без цього неможливе розуміння сутності досліджуваного.
5. Вирішуються особливі задачі: будуються теорії, здійснюються пояснення, наукові пророкування.

Емпіричний і теоретичний рівні відносно самостійні, наприклад, фізика теоретична й експериментальна зі своїми мовами. Нерідкі випадки, коли фізик-теоретик і фізик-експериментатор не розуміють один одного. У той же час обидва рівні тісно взаємозалежні, грань між ними досить умовна.

Емпіричне й теоретичне не слід плутати з чуттєвим і раціональним, котрі відносяться до пізнання в цілому. І чуттєве, і раціональне використовується на обох рівнях науки: на емпіричному, де потрібна раціональна обробка чуттєвих даних, і на теоретичному, де не обійтися без чуттєво-наочних уявлень. Лише з часткою умовності можна говорити, що на емпіричному рівні домінує чуттєво-наочне, а на теоретичному – абстрактно-раціональне.

2. Методи емпіричного дослідження.

До методів емпіричного дослідження, називаних також емпіричними методами, відносяться в першу чергу спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент.

Спостереження – цілеспрямоване й організоване сприйняття об'єкта в його природних умовах. У структуру спостереження входять об'єкт спостереження - те, що спостерігають, а також суб'єкт спостереження – дослідник. Крім того, тут важливі умови спостереження і спеціальні засоби: прилади й особливе знання, за допомогою якого спостереження реалізуються і результати витлумачуються. Тому спостереження завжди «навантажене» теорією. Спостереження припускає подальше *порівняння* – операцію по виявленню загальних і різних властивостей у досліджуваних речей з метою подальшого узагальнення та диференціації. Результатом спостереження є науковий факт.

Спостереження розділяють на прямі і непрямі. Найбільші труднощі в одержанні наукових фактів виникають при непрямих спостереженнях, коли сприймається не сам об'єкт, а ефект його взаємодії з іншими предметами, наприклад, при спостереженні елементарних часток чи «чорних дір».

У методології науки сформульований найважливіший принцип, використання якого характерне для наукового спостереження – принцип спостерегаємості. Його суть: об'єктом наукового спостереження є явища, що принципово спостерігаються. Це означає: 1. Досліджувати можна не тільки ті об'єкти, що дійсно спостерігаються, але і ті, котрі можуть спостерігатися за певних умов; 2. Явищ, що не спостерігаються, не існує. Використання цього принципу дозволило науці відкинути поняття ентелехії як особливої життєвої сили, що направляє розвиток організму.

Вимірювання – операція по визначенню величини предмета дослідження за допомогою будь-якої міри. За кількісну міру звичайно приймається прийнятий за згодою еталон (наприклад, еталони метра, кілограма і т.п.). Питання про можливості не кількісного (тобто якісного) вимірювання, особливо актуальне у гуманітарних галузях, є дискусійним. В останньому випадку процедура вимірювання зближається з операцією класифікації, що вже виходить за рамки тільки емпіричного пізнання. При *класифікації* предмет дослідження розглядається як безліч елементів (таксонів), кожний з яких, у свою чергу, може розглядатися як безліч елементів, виділених, вже за іншою підставою. Усяка класифікація є системне уявлення об'єкта (хоча зворотне було б не вірно). Найціннішими є евристичні класифікації – незавершені системи, структура яких припускає передбачення елементів із уже відомими характеристиками (наприклад, періодична система хімічних елементів Д.І. Менделєєва).

Експеримент – систематизоване і багаторазово відтворене спостереження об'єкта при навмисних і контрольованих впливах на нього. Структура експерименту така ж як і в спостереження, тільки до неї додається форма впливу, наприклад, експериментальна установка. Сучасний

експеримент включає точні виміри, що іноді виділяють в особливий самостійний метод, і математичну обробку отриманих результатів.

Види експериментів.

1. Пошукові експерименти, коли ставиться задача знайти невідомі властивості об'єкта. Прикладом можуть служити експерименти І. Мічуріна по схрещуванню рослин чи І. Павлова по вивченню рефлексів у собак.
2. Перевірочні, коли на підставі теоретичного пророкування відшукуються невідомі об'єкти чи їхні властивості. Прикладом є виявлення Діраком позитрона чи Паулем нейтрино.
3. Демонстративні, коли демонструються відомі одному чи декільком дослідникам властивості об'єктів.

Особливо виділяють *уявний експеримент* – експеримент з уявними ідеальними моделями. Приклад - уявний експеримент Галілея з приводу падіння тел. Хоча такі експерименти скоріше відносяться до теоретичного рівня науки.

3. Методи теоретичного дослідження і розумові процедури.

Розумові процедури: аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація й ін. використовуються не тільки в науці, але і за її межами і часто використовується для проміжного результату. Вони стають науковими методами, коли націлені на одержання кінцевого результату – нового наукового знання.

Аналіз – уявне розчленовування цілісного предмета на складові частини чи ознаки з метою їхнього усебічного вивчення. Приклад – спектральний аналіз.

Синтез – з'єднання раніше виділених частин і властивостей у єдине ціле. Мета синтезу – представлення предмета як єдності різноманітних його сторін, зв'язків, відносин, а не як механічної сукупності. Приклад синтезу - відтворення живого організму в єдності його частин і властивостей.

Абстрагування – виділення окремих властивостей об'єкта і їхнє вивчення при відволіканні (абстрагуванні) від інших. Усі наукові поняття, закони, принципи виникають на основі такої процедури і тому їх називають абстрактними поняттями чи абстракціями. Найбільш поширені: абстракції ототожнення, коли різні предмети, що володіють подібними властивостями, розглядаються як тотожні, наприклад, різні атоми, що мають заряд, рівний 17, утворюють абстракцію – поняття хлору, і ізолююча абстракція, коли виділена властивість розглядається як самостійний об'єкт, наприклад, синус, косинус і т.д.

В отриманій абстракції можуть бути виявлені свої властивості та відношення і зроблене нове абстрагування. Чим більш розвинена наука, тим більш високі рівні абстрагування вона використовує. Широко відомий (хоча і з нього є виключення) закон зворотного відношення між обсягом і змістом поняття, відкритий Дж. Локком в XVII ст.: чим більш абстрактне поняття, тим менш воно змістовно, інакше кажучи, тим менше в нього ознак, які відрізняють його від інших понять.

Ідеалізація – уявне конструювання об'єктів, що не існують і не здійсненні у дійсності. Приклад: рівномірний прямолінійний рух. Результат ідеалізації – ідеальні об'єкти теорії, без яких неможливі теорії і глибокі наукові знання.

Ідеалізація схожа на абстрагування, але з однією відмінністю: результатом ідеалізації є такі зручні для використання (завдяки їх простоті) абстрактні поняття – "конструкти", яких немає в дійсності, але які могли б мати місце, якби лінійні властивості (відношення) реальних об'єктів були доведені до максимальної або мінімальної межі (наприклад, матеріальна крапка, абсолютно твердий стрижень, капіталізм та ін.).

Індуктивний метод, аналогія, моделювання. Індуктивний метод – це метод, який призначений для узагальнення результатів емпіричного спостереження. При цьому створюється логічний висновок від часткових суджень до загального висновку. Так отримано багато емпіричних законів: закон Кулона, закон реконструкції історичних подій, соціологічні прогнози. Індуктивний висновок, на противагу дедуктивному висновку, може виявитися не тільки істинним, але й хибним – навіть якщо засновки були істинними. Якщо спостереження за деякими з металів дозволяють сказати, що кожний з них твердий, то можна прийти до помилкового висновку "всі метали тверді". Висновок за неповною індукцією (тобто коли не перераховані всі предмети з даної області) завжди має імовірнісний характер. Разом з тим, саме індуктивний метод вважається основним джерелом одержання нового знання. Головні труднощі його використання полягають у тому, як підвищити ймовірність одержання істинного висновку. У реальних дослідженнях і повсякденному мисленні індуктивний та дедуктивний (тобто такі міркування, правомірність яких визначається не спостереженнями, а винятково їхньою логічною структурою) методи використовуються спільно.

Аналогія – такий метод мислення, при якому висновок, що було отримано при дослідженні одного предмета, переноситься на інший предмет за тією або іншою підставою. Найчастіше саме за аналогією ми вирішуємо технічні завдання, використаємо граматичні правила та будуємо метафори. Однак, як і у випадку з неповною індукцією, висновок за аналогією завжди має імовірнісний характер.

Одна із простих схем висновку за аналогією (за спільністю властивостей) виглядає так:

(a) $P_1, P_2, P_3, \dots, P_n, P_{n+1}$

(b) $P_1, P_2, P_3, \dots, P_n$

(b) P_{n+1}

Тут а – предмет, з якого переноситься інформація (тобто модель), b – предмет, на який переноситься інформація (тобто прототип), $P_1 - P_n$ указують перелік властивостей.

Існує багато інших видів аналогії (за спільністю відношень, за спільністю речей, які мають дану властивість або перебувають у даному відношенні і т.п.), але завжди модель служить "замінником" оригіналу, а висновок за аналогією – це висновок від моделі до досліджуваного предмета. Міркування

за аналогією, таким чином, включено в метод моделювання, що без висновку за аналогією був би неможливий.

Моделювання – це побудова та дослідження моделі будь-якого об'єкту (прототипу) з метою одержання знань про об'єкт методом аналогії. При цьому в якості як моделі, так і прототипу можуть виступати речі будь-якої природи: фізичні предмети, знаки, теорії, ментальні образи. Аби тільки модель була іншою річчю, але подібною до оригіналу – хоча б частиною своїх функцій, структури або матеріалу. Модель повинна представляти оригінал у тому же самому сенсі, у якому він цікавить дослідника. Моделювання припускає використання системного методу. Будь-яка модель – система, хоча не будь-яка система використовується як модель, тобто для переносу інформації з об'єкта на інший об'єкт: якісь системи можуть цікавити нас безпосередньо. Розходження між моделлю та прототипом відносно, вони можуть навіть мінятися місцями – все залежить від того, що є метою дослідження і що доступніше в цьому випадку дослідникові. Так, знання про поширення хвиль на воді були моделлю побудови хвильової теорії поширення звуку, а ті, у свою чергу, – для побудови хвильової теорії світла. Але, коли вже є відповідні знання про хвильову природу елементарних часток, ніщо не заважає шукати аналогії у зворотному напрямку. Художній образ – модель для розуміння нами інших людей, але конкретна людина могла послужити моделлю для створення складного художнього образу.

Аналогія та моделювання широко використовуються не тільки для одержання нової інформації, але і як засіб розуміння. У науки і мистецтва можуть бути різні цілі використання даних методів. В науці (включаючи гуманітарні дисципліни) – це одержання відносно строгої та достовірної інформації і розуміння світу, а в мистецтві – максимально сильний вплив на слухача (глядача, читача) з метою його самопізнання, для чого потрібні несподівані, але все-таки впізнанні порівняння.

Дедуктивний метод і формалізація. Дедуктивний метод – це такий спосіб побудови міркувань, при якому правомірність умовиводу визначається не спостереженням над окремими випадками (як при індукції), а винятково його (цього умовиводу) логічною структурою. Прикладом є математичні докази чи міркування такого типу: «метал електропровідний», «золото – метал», отже, «золото – електропровідне».

Дедуктивна логіка відрізняє правильні структури міркування від неправильних. Наприклад, із судження "У будь-якій сучасній державі є законодавча, виконавча й судова влада" можна легко вивести твердження про те, що і в Україні є ці три гілки влади. Інше питання, чи вірно це вихідне твердження? Основна методологічна проблема дедукції саме пов'язана з визначенням емпіричної надійності вихідної посилки. Якщо посилка вірна, то й висновок повинен бути неодмінно істинним. Але в тому й справа, що завжди зберігається непевність в істинності вихідної посилки. Коли слідчий шукає злочинця, опираючись на відоме правило "якщо злочин зроблений, значить це комусь вигідно", то він може й помилитися. Адже трапляються і невмотивовані злочини.

Оскільки обґрунтування загальних засновків, як правило, відбувається індуктивним шляхом, говорять про єдність індукції та дедукції. А питання про єдність цих методів, у свою чергу, вказує на єдність емпіричного і теоретичного знання. Однак вихідний засновок дедуктивного міркування може бути висунутий раціонально – як більше або менш обґрунтоване припущення. Тоді перевіряють емпіричні наслідки з даного припущення, а весь метод називають гіпотетико-дедуктивним.

Щоб зробити правила одержання висновків простими і максимально однозначними, використовується формалізація. Це – переклад суджень про об'єкт із природної мови на будь-яку більш строгу та однозначну мову науки. Метою такого перекладу є досягнення однозначного взаєморозуміння і практичного результату при певному застосуванні знання. А сутністю формалізації є абстрагування відношень ("форм") від речей і властивостей, тобто від "змісту", а потім дослідження властивостей і відношень цих відношень як самостійних речей.

Існують різні рівні формалізації. На першому рівні формалізацією є всього лише використання різних символів, схем, умовних позначок, спеціальних знаків, інших засобів економного або наочного вираження суджень про стан справ і вказівок про необхідні дії в конкретній ситуації. Таку формалізацію застосовують у рамках природної мови, яка на цьому шляху втрачає багатозначність лише деяких понять.

Другий рівень характеризується перекладом міркувань на одну зі штучних мов науки, зокрема, на одну з мов математики або логіки. Тут з'являється адекватна можливість досліджувати відношення об'єкту не безпосередньо, а через його формальну модель, спираючись на метод моделювання.

Третій рівень формалізації – побудова формалізованої теорії та використання аксіоматичного методу. На цьому рівні повністю відволікаються від змістовного сенсу вихідних понять, пропонують символічне позначення базових понять, дають строгі визначення термінам, пропонують систему аксіом, формулюють правила висновку, необхідні для доказу і висновку нових тверджень (теорем). Міркування у формалізованій теорії стає "справою техніки", може бути здійснене практично будь-якою кількістю кроків, для чого можуть використатися комп'ютери. Коли все це зроблено, для формальної теорії шукають різні інтерпретації змістовного характеру: отримані відношення (формули) можуть виконуватися не обов'язково тільки в одній предметній галузі.

Формалізація не є абсолютним засобом рішення будь-яких проблем. Іноді, особливо на початкових стадіях рішення якогось завдання або при безпосередньому життєвому спілкуванні, ми зацікавлені саме в збереженні невизначеності. Н. Бор говорив: "Ніколи не виражайся ясніше, ніж ти думаєш". Але не можна забувати й того, що особливо значні успіхи в розвитку нашої цивілізації були досягнуті саме завдяки формалізації наукового знання (щоправда, в основному, в галузі природознавства).

Системний метод. Системний метод – це метод розуміння і одержання знань про об'єкти, при якому досліджують саме їх специфічно системні характеристики, а для пояснення використовують специфічні системні закономірності.

Існує багато різних теорій систем (і відповідних їм системних методів). Серед них є такі, які описують системи лише певних видів, наприклад, типу організму або типу механізму. Для їхнього дослідження застосовують напрацьований у відповідній галузі знання апарат. Але є й загальні теорії, застосовувати які можна при дослідженні довільних об'єктів у будь-яких галузях знання, у тому числі, і в тих, які недоступні кількісному аналізу. У гуманітарній сфері, зокрема, кількісні вимірювання, як правило, несуттєві.

Із загальних теорій найбільш розвинена параметрична теорія систем, яка розроблена в Одесі під керівництвом А.І. Уймова. Вона передбачає застосування системного методу в три етапи:

1) Системне уявлення об'єкта за одним із двох визначень: (а) системою є довільна річ, деякі відношення якої відповідають заздалегідь передбачуваним, тобто певній властивості; (б) системою є довільна річ, деякі властивості якої відповідають заздалегідь передбачуваному відношенню. Обое визначення вимагають руху думки за схемою: концепт → структура → субстрат.

2) Опис важливих для дослідника специфічно системних властивостей даного об'єкту – системних параметрів і їхніх значень (надійність, стабільність, цілісність, центрованість та ін.). Системні параметри – це підстави, за якими обсяг поняття "система" ділиться на взаємовиключні і взаємодоповнюючі класи. Про будь-яку річ (але тільки в тому випадку, якщо вона представлена у вигляді системи) не безглуздо запитати, чи є вона розчленованою, або нерозчленованою, чи є її елементи автономними (у тому випадку, коли елементи мають характеристики системи в цілому), або ні, чи регенеративна вона за субстратом або за структурою (тобто чи піддається вона відновленню), стабільна вона, або нестабільна (інакше кажучи, чи допускає система зміни в структурі, чи ні), сильна вона або слабка (тобто чи змінює вона речі, які стають її елементами, або ні), чи завершена вона (чи допускає приєднання нових елементів без того, щоб перетворитися в іншу систему), чи ні, та інші. Подібні параметри називаються атрибутивними. Вони характеризують будь-які відношення в субстраті, структурі або концепті, а також відношення концепту, структури і субстрату між собою. Коли ж співвідносять один з одним різні системи, то користуються реляційними параметрами. Наприклад, якщо структури систем однакові, то говорять про ізоморфізм, а якщо однакові концепти – про релевантність систем одна до одній.

3) Номологічне пояснення, тобто підведення досліджуваного об'єкту під загальносистемні закономірності – стійкі кореляції, взаємозалежності значень системних параметрів. Наприклад, закономірність "жодна центрована система не цілком надійна" означає, що в будь-якій центрованій системі є елемент, видалення якого веде до знищення системи в цілому. Інший приклад: якщо система здатна до самовідновлення (авторегенеративність), то вона, у

переважній більшості випадків, втрачає цю здатність, коли її відновлюють зовнішнім способом. Підведення під системні закономірності не вимагає кількісних вимірювань, які не завжди можливо та необхідно здійснювати.

Ступінь однозначності і ефективності застосування системного методу підвищується, коли його використання переводиться у формальну площину. У рамках формалізації параметричної теорії систем використовується спеціально розроблене неklasичне логічне обчислювання – мова тернарного опису (МТО).

Особливу групу складають *методи побудови наукових теорій*. Серед них:

1. Гіпотетико-дедуктивний метод, коли для пояснення фактів висувуються теорії гіпотези, із яких дедуктивно виводяться наслідки, що складають тіло теорії. Багато природничонаукових теорій отримано таким шляхом.
2. Аксиоматичний метод, коли з відправних положень – аксіом виводяться інші положення теорій. Наприклад: геометрія Евкліда, логічні системи.

4. Форми організації та розвитку наукового знання. Факт, проблема, пояснення, гіпотеза, теорія, парадигма.

Як правило, знання розвивається трьома шляхами: 1) індуктивним: від поступового накопичення даних у деякій області, їхнє узагальнення, пошук стійких співвідношень (закономірностей) до побудови концепції або теорії та перетворення її в спосіб діяльності (метод); 2) гіпотетико-дедуктивним: від висування концепції, що приблизно пояснює дане коло явищ, до емпіричної перевірки наслідків з даної концепції; 3) синтетичним: у дану галузь знання, яка поки не має своєї теорії для пояснення деякого кола явищ, привноситься теорія з іншої галузі знання, релевантної, тобто співпадаючої за змістом рішення завдання (у цьому особливість виникнення фізичної хімії, хімічної фізики або «розуміючої» гносеології, що спирається на загальну теорію систем). Однак у кожному разі у складі вже наявного знання розрізняють ряд його форм. От деякі з них.

Факт – це судження, що описує емпіричні спостереження. Поза пізнавальною діяльністю фактів не існує. Судження про властивості або відношення речей, про речі, яким приписується властивість або в яких встановлюється відношення, завжди залежать від мови, яка використовується. Крім того, ці судження залежать від передбачуваної концепції, що пояснює дані факти. Тому говорять про "теоретичну завантаженість" фактів.

Проблема – форма знання, яка організована у виді сукупності питань, для відповіді на які не вистачає наявного знання. Тому проблема є знання про незнання. Для вирішення проблеми потрібно створити нове знання. Цим проблема відрізняється від наукової задачі, для вирішення якої досить наявного знання. Весь хід розвитку науки можна представити як перехід від постановки проблем до їх рішення, а потім до нової постановки інших проблем, що впливають з рішення попередніх. Іноді проблема тлумачиться як будь-яке практично чи теоретично значиме питання, тоді псевдопроблема – це питання, що має лише удавану значимість.

Проблема – низький ступінь цілісності розуміння об'єкту дослідження, коли усвідомлюються пробіли і/або протиріччя (парадокси) у знанні по даному питанню. Види проблем залежать від того, до чого вони ставляться – до концепту, структурі або до елементів системи знань про об'єкт. Крім того, проблема може виникнути тоді, коли досить цілісна концепція не вписується в більш широку систему знання або в даний тип світогляду: так систему Коперника не вдавалося когерентноспіввіднести із пануючою тоді системою світогляду. Існують і нерозв'язні проблеми. У такому випадку їхнім рішенням виступає доказ їхньої нерозв'язності.

Пояснення відноситься або до пошуку такої структури концепції, що здатна забезпечити когерентність (зв'язність) фактів, або до пошуку концепту. Перший тип звичайно тяжіє до дедуктивного номологічного (тобто через посилення на відповідний закон) пояснення – до спроби підвести конкретні факти під загальну закономірність. У випадку успіху номологічне пояснення дозволяє зробити передбачення щодо фактів, які не ввійшли у попередній опис. У гуманітарних дисциплінах (але не тільки) часто звертаються до другого типу пояснення, маючи на увазі вказівку намірів або мети поведінки за такою-то структурою дій людини або тварини (інтенціональне, телеологічне пояснення).

Якщо факти вдається зв'язати в більш-менш цілісну концепцію, то вона розглядається як гіпотеза – можливе пояснення фактів.

Гіпотеза – припущення, що формулюється для вирішення проблеми. Вона складається з недоведених і безпосередньо неперевіраних тверджень, з яких виводяться наслідки, що перевіряються, для зіставлення їх із фактами.

Етапи розвитку гіпотези:

- 1) Узагальнення фактів, тому гіпотезу називають формою осмислення фактичного матеріалу.
- 2) Виведення з гіпотези наслідків, що представляють собою звичайно закони, тому гіпотезу називають формою переходу від фактів до законів.
- 3) Зіставлення наслідків із фактами, тобто перевірка гіпотези, після чого гіпотеза відкидається чи приймається.

Коли гіпотеза підтверджується, то кажуть про *верифікацію* гіпотези. Проте, це ще не означає, що вона буде прийнята в науці. Коли гіпотеза спростовується, то кажуть про *фальсифікацію* гіпотези. Тоді логічно від неї відмовитись. Але вчені частіше не відмовляються від такої гіпотези, а вдосконалюють, модифікують її і знов верифікують і фальсифікують її.

Гіпотеза повинна відповідати ряду вимог: охоплювати як можна більше фактів, бути простою, бути перевіряємою принципово, тому що гіпотези, які не можна перевірити в науці, не мають сенсу, повинна передбачати нові факти.

Гіпотеза повинна давати можливість поповнення (або скорочення) списку фактів, що потребують пояснення. Усяка гіпотеза живе в умовах конкуренції з іншими гіпотезами, кожна з яких прагне стати теорією. Шляхи перетворення гіпотези в теорію – це спроби підтвердження або спростування досвідом, прагнення зробити концепцію максимально цілісною.

Теорія – система підтвердженого знання, що пояснює й пророкує деяку сукупність явищ. Теорія – це гіпотеза, що претендує на істинність і позбавлена на даному етапі дослідження конкуренції з іншими гіпотезами. Вона являє собою систему знання, виконує функції опису, розуміння, пояснення, передбачення (або ретробачення – у випадках "передбачення минулого").

Структура теорії:

1. Вихідні підстави: принципи, постулати, аксіоми, без яких неможлива організація знання, що входить у теорію.
2. Ідеалізовані об'єкти даної теорії, наприклад, "абсолютно тверде тіло" чи «ідеальний газ» у фізичних чи хімічних теоріях.
3. Логіка, по правилах якої виводяться одні твердження з інших. Це може бути логіка повсякденної мови чи спеціальний логіко-математичний апарат.
4. Сукупність законів і тверджень, а також спеціальні поняття – мова теорії, наприклад, «заряд», «сила струму», «поле» у фізиці, що володіють особливим змістом.
5. Філософські установки і ціннісні фактори, що часто неявно є присутніми у теорії, наприклад, механічний чи доцільний устрій світу.
6. Емпіричний базис – сукупність факторів, на яких теорія побудована.

Розходження між гіпотезою й теорією відносно і визначається ступенем підтвердження й розробленості гіпотези.

Усяка теорія потребує інтерпретації – вказівці мінімум однієї галузі об'єктів, на яких вона виконується. При цьому треба мати на увазі, що ніяка теорія не може претендувати на абсолютну істинність: такі претензії виникають тільки у випадку перетворення теорії в інструмент ідеології.

Коли теорія пропонує метод рішення пізнавальних або практичних завдань, то цей метод стає зразком для наслідування: деякі нові завдання вирішуються за аналогією з рішенням попередніх завдань. У цьому випадку говорять про *парадигму*. У спокійний ("нормальний") період розвитку науки завдання вирішуються, в основному, відповідно до прийнятої парадигми, за зразком. У революційний же період розвитку науки відбувається зміна парадигми, а це супроводжується переглядом основ теорії, у тому числі філософських. Нова парадигма – згідно з принципом відповідності – повинна вирішувати всі завдання попереднього типу, але ще й деякі нові. Таку модель науки запропонував видатний методолог та історик науки Томас Кун (1922-1996).

РОЗДІЛІV. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ.

Тема 8. СУСПІЛЬСТВО І ПРИРОДА. СОЦІАЛЬНІ МОДЕЛІ.

1. Соціальна онтологія. Екологічна проблема.

Поняття про людське суспільство і соціальне життя розглядаються переважно в рамках двох філософських підходів. Перший – це філософсько-

антропологічний. Він розуміє суспільство як вираження відношень окремих людей до явищ людського життя. Другий – *соціально-онтологічний*. Він розглядає суспільство як частину і продовження природи, коли історія людей виглядає як фрагмент історії Всесвіту. У першому випадку суспільство розуміється як сукупність індивідів, які об'єдналися для задоволення соціальних інстинктів (Аристотель), уклали договір для контролю над своєю агресивністю і для забезпечення нормальної життєдіяльності (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо), або стихійно гармонізують свої соціальні дії, обумовлені емоціями, цінностями і суб'єктивними оцінками (Т. Парсонс та ін.).

При другому підході суспільство – це частина природи, що відносно відокремилася (і прагне до подальшого видокремлення), і яка має специфічні риси своєї еволюції. Серед головних ознак людського суспільства, що відрізняють його від популяцій тварин, звичайно відзначають те, що поняття суспільства містить у собі не родові (біологічні) ознаки людини, а суму відносин, зокрема, економічних, у яких індивіди перебувають в процесі відтворення своєї життєдіяльності (К. Маркс, Е. Дюркгейм та ін.). Однак соціально-онтологічні концепції утворюють не тільки з економічної точки зору, а ще виходячи й з багатьох інших: політичної, релігійної, військової, психологічної, культурологічної, геополітичної і т.п.

О. Конт і Г. Спенсер (XIX ст.) бачили специфіку суспільства в його еволюції до створення більш складних систем, росту розмаїтості соціальних структур. Багато сучасних дослідників також відзначають, хоча й не специфічний тільки для соціального життя, негентропійний характер розвитку суспільства (тобто такий, що протистоїть загальній тенденції еволюції природи до максимальної ентропії). Така точка зору можлива, оскільки другий закон термодинаміки формулюється як статистичний закон і він допускає відхилення в окремих випадках. В рамках синергетики (І. Пригожин та ін. – друга половина XX ст.) суспільство розглядається як відкрита система, що самоорганізується, яка перебуває в стані, далекому від стану термодинамічної рівноваги, створює нові структури, збільшує кількість інформації, але – завжди за рахунок інформаційного збідніння навколишнього середовища.

Остання обставина вказує на джерело екологічної проблеми. Екологічна проблема одна з глобальних проблем. Серед них відзначають такі: загроза термоядерної війни, розрив в рівні розвитку між бідними і багатими країнами, демографічна проблема. Терміном «екологічна проблема» об'єднують кілька проблем: виснаження мінеральних ресурсів на тлі швидкого росту народонаселення, забруднення середовища перебування людини, ріст продуктів виробництва, які не необхідні для забезпечення життєдіяльності, та інше. Головна екологічна проблема – збереження основних параметрів життя на Землі: 21% кисню в атмосфері, збереження теплового балансу і т.п. Розв'язання екологічних проблем вбачається або в подальшій космічній експансії людини, або в гармонізації рішень окремих екологічних проблем (відповідно до ідей Римського клубу) і зміни екстенсивного способу життя, коли природу пристосовують до себе, на

інтенсивний, тобто самим пристосовуватися до природи. У технічному змісті значний крок до рішення екологічної проблеми був би зроблений, якби вдалося теплоту, що створює парниковий ефект, назад перетворювати в роботу, тобто просунути на шляху до створення “вічного двигуна другого роду”. У кожному разі ясно, що повне відокремлення соціуму від природи у межах "штучної природи" неможливо.

Штучну природу (другу природу), тобто все те у природі, що перероблено людиною, відрізняють від географічного середовища. Географічне середовище є сукупність явищ живої і неживої природи, що залучені у процес виробництва. Багате географічне середовище може сприяти розвитку суспільства.

2. Теоретичні моделі суспільства.

Економічні моделі суспільства. *Економічна* концепція припускає, що у якості концепту вибирається виробництво людиною матеріальних благ і задоволення матеріальних потреб, а через них – ще й духовних потреб. Найбільш вражаючою та цілісною концепцією такого роду була концепція, запропонована у XIX ст. К.Марксом. Він зрозумів історію *лінійно* – як послідовну зміну п'яти *суспільно-економічних формацій* (первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і передбачувана в майбутньому комуністична), кожна з яких характеризувалася своїм "способом виробництва". Його основою вважалися *виробничі відносини*, насамперед, форми власності.

Виробничі відносини розглядалися як головне в кожній із суспільно-економічних формацій – як економічний *базис* суспільних відносин взагалі. Від цього базису функціонально залежала *надбудова*, що складалася із двох частин – матеріальної і духовної. Матеріальна частина – це державний апарат та інші політичні інститути (партії і організації). Ця частина залежить від базису безпосередньо і змінюється після його зміни. Духовна ж частина надбудови – це форми суспільної свідомості (правова, політична, моральна, релігійна, філософська і естетична). Ці частини духовної надбудови, які різною мірою залежать від базису, обов'язково мають ще й взаємний вплив. За всією цією конструкцією в К.Маркса проглядалася реалізація метафізичного принципу матеріалізму і, відповідно, його вираження в області соціальної онтології: *суспільне буття людей* (малися на увазі економічні відносини) *визначає їхню суспільну свідомість*.

Як і всяка модель, марксистська концепція – лише спрощене та однобічне уявлення соціального життя. Абсолютизація цієї концепції, претензії її прихильників на те, що тільки дана концепція є “справді науковою” і “всесильною, тому що вона єдино вірна” мали вже не філософський, а ідеологічний характер, використовувалися як інструмент розправи з політичними супротивниками. А тим часом багато явищ соціального життя залишалися непоясненими. Насправді, жоден спосіб виробництва у чистому вигляді ніде не зустрічався (Макс Вебер на початку XX ст. говорив, що це тільки “ідеальні типи”). Азіатські країни, взагалі,

погано вписувалися в дану концепцію – настільки погано, що сам К.Маркс в останні роки життя говорив про специфічний “азіатським спосіб виробництва”. Важко було пояснити, чому нерідко в історії траплялося, що народи, які перебували на більше низькому щаблі соціального розвитку, скоряли країни з більше високим способом виробництва (війни Олександра Македонського, навала татаро-монгольських кочівників на Китай і Європу і т.п.). Особливо "натягнутими" виглядали пояснення еволюції культурного життя, а філософія приватного життя майже зовсім випадала з поля зору. Мало успішними були й спроби відшукати пряму залежність еволюції релігії від розвитку економічного базису.

Політичні моделі суспільства. “Політичний” – означає те, що має відношення до держави. У найбільш відомих моделях суспільства пропонуються такі структури, у яких так чи інакше вирішується основне питання всякого політичного життя, незалежно від того, чи усвідомлювалося це авторами: *питання про первинність людини (громадянина) або держави*. Різні рішення цього питання можна виявити в багатьох фундаментальних працях: у Пла тотона (V-IV ст. до н.е.), автора роботи "Політія" – "Держава", де була дана перша розгорнута політична концепція соціального життя, у англійського філософа Т.Гоббса в його відомому творі "Левіафан" (XVII ст.), де він ім'ям біблійного морського чудовиська позначив державу, у В.Леніна в творі "Держава і революція" (1917 р.).

Існує тільки *два* крайніх способу вирішення основного політичного питання. Перший: держава первинна, громадянин вторинний, інтереси особистості повинні бути підпорядковані “спільній справі” – державному інтересу. Другий: інтереси громадян вище державних, держава вторинна, вона існує для захисту приватних інтересів. Карл Поппер у книзі "Відкрите суспільство і його вороги", що витримала безліч видань, починаючи з 1945 р., назвав перший спосіб суспільного життя *закритим* суспільством, а другий – *відкритим*. У таблиці наведені деякі порівняльні характеристики цих двох систем:

	Закритесуспільство	Відкритесуспільство
1.	<i>Трибалізм</i> (від "триба" – плем'я). Це суспільство нагадує бджолиний рій, де бджола – не автономний елемент, а орган цілого. Проголошується опора на традиції, включаючи релігійні.	<i>Гуманізм</i> . Вища цінність – життя і свобода. Громадяни беруть участь у суспільному житті автономно. Ослаблення традицій, толерантність до цінностей інших культур.
2.	Дотримання принципу <i>колективізму</i> : людина цікава лише остільки, оскільки вона деталь цілого і може бути корисною спільній справі.	Дотримання принципу <i>індивідуалізму</i> : будь-яка соціальна спільність існує для того, щоб повніше розкрити творчі здатності кожного.
3.	Протиставлення іншому світові, <i>автаркія</i> – створення замкнутого	Пошуки загальнолюдської єдності, <i>відмова від автаркії</i> , створення

	економічного циклу, мінімізація зовнішньої торгівлі.	єдиних для всіх правил торгівлі, відкритість світу.
4.	<i>Планування</i> економічної й всіх інших видів соціальної діяльності, керування всіма видами соціального життя, виключення конкуренції.	Опора на <i>ринкові</i> регулятори розвитку економіки й інших сторін соціального життя, заохочення конкуренції, боротьба з монополізмом.
5.	Ідеологія і практика <i>тоталітаризму</i> – принципу, відповідно до якого структура системи в цілому відтворюється у всіх її елементах. Наслідок – максимальна однаковість життя від верху до низу.	Ідеологія і практика <i>ліберальної демократії</i> : підсистеми можуть мати структури, відмінні від структури системи в цілому. Поділ законодавчої, виконавчої і судової влади. Забезпечується регулярна зміна представницької влади у всіх її галузях.

Поняття *громадянського суспільства* не повністю збігається з поняттям "правова держава". Громадянське суспільство – це таке суспільство, у якому панують принципи самоорганізації і самоврядування: соціальні структури (від житлово-комунального господарства до державних організацій) формуються "знизу нагору", а не навпаки. З таблиці видно, що тільки відкрите суспільство природно сприяє виникненню того, що називають *громадянським суспільством*. Ідея В. Леніна про "відмирання держави" через зміцнення диктатури пролетаріату була утопічною.

Культурологічні моделі соціального життя. Крім лінійних моделей розвитку історії (наприклад, у християнстві), існують ще й *циклічні* (у буддизмі, у Платона, Аристотеля та ін.). Вони виходять із того, що суспільство рухається по колу, завжди вертається до своїх джерел, щоб потім знову пройти всі ті ж цикли або загинути. Такі моделі будувалися за аналогією з уявленнями про цикли, які мають місце в природі: зміна пір року, біологічні ритми, круговорот речовини й т.п. Лише в XVIII ст. у філософії взяли гору ідеї лінійного історичного прогресу.

З XIX ст. циклічні моделі відносять, головним чином, до пояснення еволюції окремих культур. М.Я.Данилевський (у роботі "Росія і Європа" – 1869 р.) розрізняв всього 13 "культурно-історичних" типів ("*цивілізацій*") – головним чином, за етнічною ознакою. Всі вони проходять стадії зародження, змужніння, старіння й загибелі. У кожній цивілізації пізнання, прагнення до соціальності, творчий імпульс, залежали, на його думку, від етнічних біологічних передумов. Цивілізації проявляють себе в чотирьох видах діяльності – релігійній, культурній (наукова і художня творчість), політичній та соціально-економічній. Якийсь із видів діяльності – основний, а інші виступають засобами. Лише "слов'янський тип" у майбутньому рівномірно розв'є всі чотири види діяльності, вважав автор.

Концепція еволюції культури О. Шпенглера (робота "Сутінки Європи" – 1918р.) припускала існування 8 рівноцінних культур: єгипетської, індійської,

вавилонської, китайської, греко-римської (він назвав її "аполлонівською"), західно-європейської ("фаустовської"), культури майя і сибірської культури (вона передбачалася в майбутньому). Культура по О.Шпенглеру – це живий організм. Вона відрізняється цілісністю форм мислення, стилю економіки, політики, релігії, художнього життя. Пріоритет був за "ліричним початком". Коли гуманітарний порив слабшає, коли настає період наслідування і стандартизації, панування техніки, культура втрачає "душу" і перетворюється в *цивілізацію*. Ця доля передвіщена О.Шпенглером і фаустовській культурі. Від народження до загибелі культура може існувати близько 1000 років.

Крім концепцій Данилевського та Шпенглера, широку популярність отримала також концепція А.Дж.Тойнбі (12-томна праця "Дослідження історії" – 1934-1971 рр.), у якого цивілізації (їх налічується біля двох десятків) розрізняються за системами цінностей і специфічних географічних умов. Цивілізації еволюціонують завдяки "життєвому пориву" за схемою: виникнення → ріст → надлам → занепад → розкладання, причому не кожна із цивілізацій встигає пройти весь цикл повністю. Цивілізації підкоряються закону "виклику і відповіді" – здатності або нездатності еліти ("творчої меншості") адекватно реагувати на природні та соціальні потрясіння. Творча меншість у період розквіту цивілізації має моральний авторитет, але потім перетворюється в касту, яка авторитет втрачає. Цій еліті приходять на зміну люди, які спираються вже на силу – силу грошей або зброї. Це переломний момент цивілізації. Творчі люди звертаються до пошуків іншої правди (у релігії, філософії, містиці і т.п.). Тим часом "внутрішній пролетаріат" (люди, які нездатні до праці, але завжди готові до збурювання, коли їхні бажання ущемляються) і "зовнішній пролетаріат" (народи, які ще не ступили на шлях цивілізації) забезпечують новий виклик. Як правило, на новий виклик еліта дає стару (тепер вже неадекватну!) відповідь. Оскільки у кожній цивілізації духовна (концептуальна) єдність забезпечується, насамперед, завдяки релігії, вихід для сучасної західноєвропейської цивілізації Тойнбі убачав у глобалістському переході до світових релігій – тому, що здатне протистояти замкнутості цивілізацій, а потім і до єдиної світової цивілізації.

3. Природно-історичні форми спільності людей. Класи і нації.

Спільності людей бувають як формальними, так і неформальними. Формальні створюються штучно і свідомо – для реалізації будь-яких цілей і рішення кимось поставлених завдань (виробничий колектив, армія, політична партія та ін.). У таких спільностях обов'язково є формальний (призначуваний або що обирається) лідер і формальна структура керування, звичайно ієрархічного виду. Неформальні ж спільності виникають самі собою, природно, за якимось внутрішнім та не обов'язково усвідомлюваним відношенням. Вони ніколи не будуються ієрархічно. До їхнього числа можна віднести такі спільності, як народності (або "етнос"), нації, соціальні класи, релігійні спільності. Релігійні спільності (на відміну від церкви!) теж не будуються ієрархічно.

Поняття "клас" у логіці і математиці означає множину, деяку сукупність об'єктів, виділених на загальній для них підставі – властивості або відношення – і мислимих як єдине ціле. Коли будують моделі, що дозволяють певним чином розуміти соціальне життя, поняття "клас" використовується не завжди строго: іноді говорять про класи багатих і бідних, про еліту і пролетаріат, про народ і панівний клас, не проводячи чіткого розходження між ними, або про філософів, воїнів і робітників, як це було в моделі ідеальної держави Платона. Найчастіше поняття класу вводить для вказівки основної діючої сили історичної еволюції, головного суб'єкту соціально-історичної дії. У цьому сенсі говорять (при різних тлумаченнях соціуму і його історії), що, наприклад, "народ творець історії", або що творцем історії є історичні герої (тобто еліта, у тому числі й гуманітарна еліта – у культурно-історичних моделях).

Відносно чітко класи диференціюються в соціальних моделях, побудованих за економічним концептом. В.Ленін (робота "Великий почин", 1919 р.) визначав *класи* як великі групи людей, які природно (тобто неформально) складаються в ході історичного розвитку і розрізняються відношенням до засобів виробництва (ця ознака в економічній моделі марксизму – головна, вона позначає володіння або не володіння засобами виробництва).

У марксизмі помилково вважалося, що класова боротьба є двигуном прогресу і що вона має місце у всіх суспільствах за наявності держави. Насправді, наприклад, в "закритих" суспільствах класова боротьба істотної ролі не відіграє (у єгипетській цивілізації, у державі інків, у радянському суспільстві і т.п.).

Класова боротьба пов'язувалась марксистами з насильницьким впровадженням щасливого майбутнього. На відміну від цього виникла теорія ненасильства (Махатма Ганді, Лев Толстой, Мартін Лютер Кінг), яка набула великої популярності у ХХ ст.

Інші моделі соціуму (наприклад, культурно-історичні) як основний суб'єкт історії вказують інші історично сформовані спільності. До їхнього числа відносять релігійні спільності, а також етноси і нації.

В літературі і суспільній свідомості функціонують різні поняття *нації* (лат. *natio* – народ), зміст яких найчастіше залежить від мовної традиції і від контексту. В англомовних країнах (і це поняття стало тепер переважним) поняття "нації" має *політичний* сенс – воно вказує на приналежність громадян до однієї держави. У США, наприклад, говорять про когось, що він американець українського походження, тобто розрізняють націю та етнічну приналежність. На пострадянському просторі поняття нації і народу (етносу) найчастіше вживають як синоніми, додаючи до них ще й слово "національність". Ця неоднозначність часто веде до непорозумінь, іноді навмисних, наприклад, у політичній діяльності.

Якщо все-таки вважати поняття нації політичним (що вказує на приналежність до держави), то *етнос* (народ) поєднується в ціле за такими ознаками:

- спільність *мови*;
- спільність *території* (ця ознака факультативна, оскільки деякі етноси більш-менш розсіяні – цигани, євреї, вірмени);
- єдність *господарського життя* та спільність *екологічних проблем* (за тими ж причинами – це також факультативна ознака етносу);
- спільність *звичайів* і культурних *цінностей*, обумовлених прийнятою релігією та історичною пам'яттю;
- спільність *психічного складу* (“національний” характер).

Останні дві ознаки носять суб'єктивний характер. Тому для визначення приналежності до етносу вирішальне значення має *самоідентифікація* – віднесення людиною самої себе до того чи іншого етносу.

Таким чином, у рамках однієї (яка поки що ще формується) нації молодшої української держави існує кілька десятків етносів, вільний розвиток яких гарантовано ідеалами громадянського суспільства, проголошеними в Конституції.

Тема 9. ДЕТЕРМІНІЗМ І СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ.

1. Історична свобода та історична необхідність.

Коли питання про співвідношення історичної *необхідності* й людської *свободи* ставляться в контексті соціальної онтології, то з наукового погляду люди тим вільніше, ніж повніше й глибше їх знання про навколишній світ, у першу чергу, знання законів природи і суспільства. Саме до такої відповіді приходили Б.Спіноза (XVII ст.) і Г. Гегель (XIX ст.). Їм належить широко відома раціоналістична максима: "*Свобода є усвідомлена необхідність*". К.Маркс до цього додав тільки те, що самі по собі знання ще не роблять людей вільними, а лише цілеспрямована діяльність на основі цих знань.

Коли ж питання про свободу ставиться в особистому плані – в плані філософської антропології, то воно здобуває форму питання про *свободу волі*: чи може індивід за своїм бажанням приймати рішення у сферах життя, які його цікавлять. Відповіді на це питання даються відносно незалежно від відповідей на питання про співвідношення історичної свободи і необхідності та прийнятої концепції детермінізму.

На перший погляд здається, що найбільшу свободу волі обіцяє онтологічна концепція *індетермінізму*. Адже якщо всі події у світі тільки випадкові, то людина може приймати рішення винятково за своїм бажанням, не вважаючи більше ні на що. Але спроби обґрунтувати абсолютну свободу волі стикаються із труднощами. Говорячи, що все у світі випадково, ми повинні були б визнати, що й рішення людини теж чисто випадкові. Про яку ж провину, відповідальність, заслугу людини можна говорити, якщо його “воля” нічим не детермінована і, отже, принципово непередбачена навіть для нього самого? Це підриває основи існування суспільства. Послідовний індетермінізм і визнання свободи волі виявляються несумісними.

Якщо просто перенести онтологічну точку зору жорсткого (так званого “лапласівського”) *детермінізму* в галузь філософської антропології, ми

знов-таки побачимо, що втрачають зміст поняття провини, відповідальності, заслуги і взагалі всі моральні цінності. Якщо заперечують випадковість і вважають всі події однозначно визначеними, ніяких об'єктивних підстав для свободи волі немає. Згідно Б.Спінозі (XVII ст.) такої свободи немає хоча б тому, що всяке людське рішення обумовлене певною причиною, яка, у свою чергу, обумовлена іншою причиною, і т.д.

Ось чому жорсткій детермінізм, як правило, давав різні рішення для постановки питання про свободу в онтологічному й в антропологічному аспектах. Демокрит (V-IV ст. до н. е), стоїки (III ст. до н.е.), майже усі більш пізні фаталісти, аж до наших днів, все-таки залишали можливість індивідуальної свободи, хоча винятково в області людських інтенцій: події в природі і суспільстві не залежать від людини, але від людини залежить те, як до них *ставитися*. Оптимізм Демокрита, наприклад, виражений у судженні: “Мужність робить незначними удари долі”. І взагалі, фаталізм зовсім не обов'язково приведе до пасивності і бездіяльності. Наприклад, Ж.Кальвін (XVI ст.) був засновником протестантського вчення (кальвінізм, пуританство), відповідно до якого доля людини однозначно визначена ледве ще не до створення світу і змінити її неможливо. Проте на зорі формування капіталізму протестанти були самими активними підприємцями. Вони думали, що хоча долю не можна змінити, про неї все-таки можна довідатися. На їхню думку, успіхи в справах і є сигнал з гори – ознака того, що ти обранець, а виходить, і майбутнього порятунку душі.

Помірний детермінізм виходить із того, що в реальному житті ми ніколи не знаємо абсолютно всіх обставин, що викликали подію (тобто, повної причини). Приймається, що подія стосовно одного набору обставин необхідна, а стосовно іншого – випадкова, майбутнє не визначене однозначним образом, а тільки більш-менш імовірнісним. Людина завжди приймає рішення при неповнім знанні всіх обставин справи. Виходить, суб'єктивний фактор ніколи не зникає, і свобода волі можлива. Таким чином, свобода волі означає (1) об'єктивну наявність можливості вибору різних, у тому числі, альтернативних, варіантів поведінки, (2) суб'єктивну готовність цей вибір робити. Ясно, що, принаймні, у політичному змісті, перша умова краще забезпечується відкритим суспільством, а не закритим.

2.Форми суспільної свідомості.

Ще І.Кант (1724-1804) вважав, що є дві особливо дивні речі у світі – “зоряне небо над головою і моральний закон усередині нас”. Дійсно, люди дотримуються моральних норм, якимось розрізняють добро і зло, так чи інакше виконують свій обов'язок перед іншими людьми, не завжди усвідомлюючи, чому вони це роблять, і не задаючи собі питання, чим продиктовані ці або інші норми, які досліджуються етикою. Інакше кажучи, існує те, що називається *моральною формою суспільної свідомості*. Також, величезні маси людей, що живуть у різних країнах, дотримуються більш-менш однакових уявлень (правда, розкид все-таки великий) про прекрасне і потворне,

піднесене і низьке, комічне і трагічне. Всі ці категорії *естетичної свідомості*, вони вивчаються іншою філософською дисципліною – естетикою.

На всіх етапах історії люди певним чином ставляться до власності, скажемо, вважаючи або не вважаючи приватну власність “природною”; точно так вважаються правильними або неправильними конкретні форми ведення господарського життя. Це значить, що всяка людина є носієм ще й *економічної* форми суспільної свідомості. Після виникнення держави в будь-якому суспільстві людей поєднують (або, навпроти, роз'єднують – за тією ж підставою) також *політична свідомість* і *правосвідомість*: свідомо або підсвідомо люди вирішують для себе основне питання політичного життя (про первинність людини або держави), воліють жити у відкритому або закритому суспільстві, вважають ті або інші норми права природними і справедливими, а інші норми – ні. Крім того, на кожному етапі історії в будь-якому соціумі можна виявити пануючий (але майже ніколи не єдиний!) світогляд, обумовлений даним етапом розвитку науки і ступенем довіри до неї, впливовістю тієї або іншої релігії, значенням, що набуло мистецтво в цьому суспільстві. Відповідно, розрізняють *філософську* і *релігійну* форми суспільної свідомості.

Залежно від ступеня усвідомленості і від ступеня використання всіх цих форм у власних інтересах, у суспільній свідомості розрізняють рівні *суспільної психології* та *ідеології*. Ідеологія являє собою результат прагнення пануючих груп людей (або інших груп, які прагнуть отримати вплив у суспільстві) впливати на формування соціальної психології. Ідеологічні концепції завжди виражають груповий інтерес (елітарний, класовий, етнічний, церковний, професійний), а не в цілому суспільний інтерес. Ці групові інтереси маніфестуються – привселюдно виражаються і пропагуються – у вигляді філософських, політичних, економічних, релігійних, або інших концепцій. Якщо в даному суспільстві наука має авторитет (а саме це мало місце останні 300 років), то дані концепції нерідко прагнуть представити як “наукові”. Однак, на відміну від наукових, ідеологічні концепції завжди порушують принцип фаллібілізму, тобто допущення про «погрішність» (недосконалість) будь-якої форми знання.

Форми суспільної свідомості мінливі, постійно еволюціонують, у якихось своїх частинах перетинаються і впливають одне на одного. У різних соціальних моделях значення кожній із цих форм оцінюється по-різному. Так, у моделях соціуму, побудованих за економічними і за політичними концептами, у якості більш фундаментальних виступають економічна і політична форми свідомості, а інші форми прагнуть із них “вивести”. У культурно-історичних моделях на перший план виходять естетична, моральна і (або) релігійна форми суспільної свідомості.

РОЗДІЛ V. ФІЛОСОФІЯ ЛЮДИНИ.

Тема 10. ПРОБЛЕМА СУТНОСТІ ЛЮДИНИ

1. Антропогенез та сутність людини.

Проблема антропогенезу. Не існує єдиної наукової теорії походження людини, але найпоширенішою є еволюційна концепція. Згідно з нею людина еволюціонувала від вимерлого виду мавпи, проходячи кілька ступенів. Проте не все тут зрозуміло. Наприклад, згідно з генетичними дослідженнями, наш предок кроманьйонець не міг походити від неандертальця, отже останній – якась побічна гілка. Кроманьйонці та неандертальці співіснували якийсь час разом, не змішуючись, а навпаки. полюючи один на одного. Можливо, це свідчить, що колись існували два різних види людей. Неандертальці чомусь вимерли, не лишивши потомків. Загалом в біологічній еволюції є багато білих плям.

Біологічний еволюційний процес тісно пов'язаний з загальною космічною еволюцією, на що вказує антропний принцип астрофізики. Згідно з ним світові константи, зокрема, фізичні, утворили таку сукупність, в якій стало можливим виникнення життя і самої людини. Після цього почалася культурна і соціальна еволюція. Тому, враховуючи ці космічні, біологічні, культурні і соціальні фактори антропогенезу, саме з ними зв'язують сутність людини. Проблема в тому, як саме склалося співвідношення біологічного і соціально-культурного в генезисі людини. Для переходу від тваринного до культурного стану мали бути біологічні передумови (високо розвинутий мозок, прямоходіння, органи вокації, стадний спосіб життя, можливість використання знарядь праці тощо). В сучасній науці існують дві найпоширеніші протилежні точки зору. Перша вважає, що природний добір і вплив культури змінив тваринну біологічну природу людини. Друга вважає, що саме неповноцінність біологічної природи людини (відсутність теплої шкіри, міцних кігтів і зубів, тонкого нюху та гострого зору і т.д.) є причиною виникнення культури як компенсації природної ущербності.

Проблема сутності людини. Філософи різних епох і напрямків по-різному розуміли людину. Наприклад, в античності – як „мікрокосм”, в Середні віки – як єдність тіла, душі та духу, у період Нового часу як „розумну істоту” (за Р. Декартом), або як „людину обов'язку” (за І. Кантом), чи як „суспільну істоту” (за К.Марксом), як „надлюдину” (за Ф. Ніцше) та ін. У XX ст. найбільш поширеним було розуміння людини, яке представлене в екзистенціалізмі з точки зору її існування, а не сутності. Цікава також думка представників сучасної герменевтики про „людину розуміючу”, або ідеяпостмодерністів про людину, що бунтує проти одномірного, тоталітарного, колективного, розсудливого.

Питання універсального значення, які вирішуються філософією, мають сенс не самі по собі, а стосовно людини. Наприклад, філософія вирішує питання про граничні підстави буття для того, щоб усвідомити місце людини у Всесвіті, розгадати сенс його життя і призначення у світі. Розмірковуючи про Всесвіт, про світ в цілому філософ не перестає думати про сенс людського існування.

Протагор (Vст. до н.е.) характеризував людину як міру всіх речей, що стало одним з основних світоглядних і методологічних принципів науки,

філософії і політики демократичних держав. Дійсно, якщо вилучити з усього різноманіття людської діяльності її орієнтований на саму людину стрижень, то зникне і мета будь-якої діяльності, і її рушійні стимули.

Що таке людина? - Питання, на який є дуже багато різних відповідей, у тому числі даних різними науками. Філософія і досі розглядає людину як своєрідний Всесвіт, як «малий космос» - мікрокосмос, або аналог великого космосу - макрокосмосу, всього Всесвіту. Давньогрецькі філософи відзначали, що багатство, різноманіття якостей людини обумовлено наявністю у нього душі, яка може бути настільки ж багатою і різноманітною, як Всесвіт. «Душа, – зазначав Аристотель, – є в певному сенсі все».

Оригінальні роздуми про людину Сократа (470/469 - 399 рр. до н. е.), що поставив в центр своїх роздумів людину, як істоту, яка постійно шукає самого себе, осмислює, відчуває себе і умови свого існування.

З філософської точки зору іноді виділяють у складі людського буття три частини: дух, душу і тіло. Дух – це сфера цінностей неутилітарного характеру, а також сфера ідеалів. У душі людина піднімається до визначення та з'ясування вищих цінностей. Вона подумки звільняється від безпосередніх потреб і рутини повсякденності. Це духовне життя. На відміну від нього, хоча і пов'язане з ним, душевне життя (життя душі) – це сфера безпосередніх переживань, вражень, думок. У понятті духу яскравіше виражене загальне, універсальне. Поняття тіла відображає матеріально-речову сторону людини. Філософію цікавить на відміну від приватних наук (біології, анатомії та ін..) не стільки тіло саме по собі, скільки взаємна залежність тіла, душі і духу.

Цілісний образ людини формувався протягом всієї історії людства. Філософський підхід до людини передбачає виявлення його сутності, –конкретно-історичної детермінації форм його активності, розкриття різних історичних форм його буття. Філософія виявляє місце людини в світі та її ставлення до світу, аналізує питання про те, чим людина може стати, розгортаючи свої можливості, яке в неї співвідношення біологічного і соціального, що таке людина як особистість, яка структура особистості і т.п.

Поняття про людину як особливий рід суцього. Багатомірність людини. Людина виключна істота або особливий рід суцього. Поруч з нею нікого поставити, людина різуче відрізняється від усіх істот, від усього. Усвідомлюючи себе, людина знаходить підтвердження своєї неординарності. Вона являє собою істоту, яка пізнає природу, створює твори мистецтва, планує і раціонально організує свою діяльність, облаштовує свій побут. Людина створила особливий, грандіозний за масштабами світ: суспільство, культуру, виробництво. Розвинувши свою техніку вона зайняла панівне становище над рештою природи. Людина - істота розумна, здатна до мислення. Разом з тим, багато фактів говорять про нерозумність людини, про її схильність до агресивності, про наявність у неї прихованих і темних імпульсів. У людини є темні сторони її природи, що відкрилися з особливою повнотою з появою психоаналізу - теорії, створеної відомим психологом і філософом З. Фрейдом (1856-1939) і його послідовниками.

Природа людини різноманітна і не все в ній може бути віднесено до власне людського. Людина – політична (суспільна) тварина (Аристотель); «тварина, яка відчуває каяття» (З. Фрейд; «людина є ще не завершена тварина» (Ф. Ніцше). Вл. Соловйов (1853-1900) виділяв в людині три якості, складові суті людського: сором, співчуття, благоговіння перед вищим. Людина відчуває сором перед низькими проявами свій природи. Вона може співчувати іншій людині і будь-якій живій істоті. Вона здатна схилитися перед тим, що вважає піднесеним або святим: перед пам'яттю предків, звершеннями минулих поколінь, перед істиною, добром і красою, перед Богом.

Багатомірність людини проявляється в біологічному, психічному, соціальному і космічному відношеннях. Біологічне в людині виражається в генетичних явищах, анатомічних і фізіологічних особливостях, в нервово-мозкових, електрохімічних та деяких інших процесах людського організму. Під психічним в людині розуміється внутрішній душевно-духовний світ людини, її свідомі і несвідомі процеси, воля, переживання, пам'ять, характер, темперамент і т.д.

Людина також є істота соціальна. Її сутність конкретно-історична. Людина змінюється разом із соціально-культурним і культурно-побутовим фоном свого історичного часу. Біологічне (організмове), психічне та соціальне представляють собою цілісну єдність в людині, що приводить до виникнення людської особистості, для якої характерні самозаконність, суверенність, присутність вольового начала.

Космічний вимір людини обумовлений тим, що вона живе на планеті Земля, яка є частиною світобудови. Світ так влаштований, що умови буття як би приготовлені для всього живого на Землі і людини як його вершини. З точки зору антропного принципу в космології «Світ такий, тому що існує людина». Тому людина не є випадкове явище, а є результат спрямованого світового процесу самоорганізації, при якій можлива поява і розвиток життя, в тому числі розумного. Є й протилежна точка зору: «існування людини у Всесвіті можливо тому, що він такий є». Це означає, що людина не може безмежно перетворювати природу. Межі сьогодні відчутні з появою екологічних проблем.

Отже, людина - особливий рід суцього, оригінальна, неповторна істота, яка живе в особливому середовищі, яку сьогодні називають «ноосферою» (сферою живого і розумного на нашій планеті), але ноосфера може володіти і загальнокосмічним масштабом. За своїм сутнісним параметрам людина – це біо-соціально-планетарно-космічна істота.

2. Поняття «особистість», «людина», «індивід», «індивідуальність».
Соціально значимі типи особистості.

Поняття "людина" і "особистість" відрізняються одне від одного як біологічне і соціально-філософське: людиною народжуються, а особистістю стають завдяки життю в суспільстві. Крім того, поняття людини вказує на крапкову властивість (не можна бути людиною більшою або меншою мірою),

а поняття особистості – на лінійну: можна бути рядовою особистістю, а можна бути видатною, так ще й зі знаком або "плюс", або "мінус". Можна вказати й початковий момент становлення людини особистістю. Це відбувається не раніше, ніж дитина проявляє здатність до рефлексії, тоді, коли вона не просто одержує деякі уявлення про навколишній світ, але ще й усвідомлює, що вона *знає*, хто вона така – скажімо, дивлячись у дзеркало, скаже "Це я", і тим самим відрізняє себе від інших. І.Кант (1724-1804) вважав, що самосвідомість – початкова крапка становлення особистості, завдяки чому виникає можливість підпорядкування моральному закону. Це означає, що особистість може відрізняти добро від зла і усвідомлює свою відповідальність за вчинки.

В процесі становлення особистості мають значення два ряди факторів – об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивна сторона справи: щоб мати можливість стати повноцінною особистістю, людина повинна отримати від суспільства сукупність прав – як мінімум, право на життя й свободу, а як максимум, всю сукупність громадянських прав. От чому раб (у класичному змісті цього слова, коли він і сам дивиться на себе як на знаряддя, що говорить) не є особистістю. Не є повноцінною особистістю і той ув'язнений (або хворий), що позбавлений громадянських прав ("поразка в правах").

Суб'єктивна сторона справи: одержавши соціальні права, особистість повинна бути здатна скористатися ними у власних інтересах, які не суперечать інтересам соціуму. Психічно хвора людина, що втратила здатність до рефлексії, не може вважатися повноцінною особистістю. Інші люди користуються правами в міру своїх індивідуальних талантів і залежно від прийнятої системи цінностей. Для самореалізації кожна особистість відіграє різні соціальні ролі. Російське слово "личность" (від слова "личина" – карнавальна маска) підкреслює саме цей момент. Українські слова "особистість", "особа" як би вказують на бажаність іншої властивості – "особливості", несхожості, на індивідуальність особистості: людина цікава суспільству не стільки тим, що вже є в інших людях, скільки тим, чого в них немає.

Отже властивості індивідуальності: кожний з людей не схожий на іншого ні зовні, ні внутрішньо. А властивості індивіда такі: люди є представниками визначеного роду живих істот (родові ознаки людей). Таким чином різні аспекти буття людини конкретизуються у поняттях особистість, індивід, індивідуальність.

Щодо поняття „особистість”, існують дві різні концепції. Перша виходить з того, що особистість (особа) є функціональна (рольова) ознака людини. Друга вважає, що особистість – це суттєва характеристика людини. Але загалом особистість є сукупність як мінімум трьох компонентів: біогенетичних задатків, впливу соціальних факторів (середовища, регуляторів) і психосоціального ядра (Я). Це важливо для розуміння того, що особистість формується не лише біологічними задатками і соціальним середовищем, а ще й формує (вибирає) сама себе, тому й повинна нести відповідальність за те, що вона саме така.

Звичайно, сукупність громадянських прав повніше в суспільстві відкритого типу. У такому суспільстві особистість одержує можливість виокремлювати себе від цілого (соціуму), відповідати за свої особисті рішення та навіть протиставляти їх рішенням інших людей. У закритих суспільствах, якщо людина сама розглядає себе як орган цілого, вона не є особистістю в повному розумінні слова.

В історичному сенсі прийнято розрізняти типи особистості за соціально-економічними функціями – особистості раба (хоча він і не відповідає смислу цього терміна), селянина, буржуа й т.п. Психологія знає безліч інших типів – від класифікацій людей за типами темпераменту (сангвініки, холерики, флегматики, меланхоліки), до орієнтації на тип діяльності (художній, розумовий і діяльний типи), до спрямованості на внутрішні або зовнішні цілі (інтроверти й екстраверти) і т.п.

У контексті вищесказаного часто говорять про розвиток особистості в індивідуальному плані (соціалізація) та в історичному, що пов'язано з ростом людської творчості і свободи. Сучасна техногенна цивілізація поставила питання про виживання людини. Тому людська творчість і свобода має бути доповнені відповідальністю. Це добре усвідомлено лише у 80-і роки ХХ сторіччя. Можна говорити про дві концепції відповідальності: класичну і некласичну. Класична концепція виходить з тези свободи автономного індивіда і вважає, що він несе відповідальність за наслідки своїх дій (перед судом, совістю, Богом і т.д.). Некласична концепція виходить з тези свободи суспільства, з вимогами якого індивід повинен рахуватися, і зв'язана з проблемою розподілу відповідальності, бо людина практично завжди діє не одна, а в колективі.

Тема 11. ЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ ТА СМИСЛИ.

1. Цінність як філософська категорія. Поняття аксіології.

Аксіологія – це галузь філософії, що досліджує людські цінності, їхню природу і співвідношення однієї з одною, а також місце, яке вони займають у системі соціального і особистого життя. Серед людських цінностей найчастіше називають життя, свободу, істину, добро, красу, справедливість та ін.

Цінності, як матеріальні, так і духовні, можуть розглядатися у двох аспектах. По-перше, з погляду соціальної онтології – як систему пануючих, часто неусвідомлюваних, нормативних регулятивів того чи іншого суспільства. Звичайно класифікацію цих регулятивів будують за предметними областями – як етичні, естетичні, політичні, економічні, релігійні, філософські, наукові та інші цінності. По-друге, цінності розглядаються з позицій філософської антропології – у вигляді інтенцій, переважних для людини, у її відношеннях до природи, суспільства і продуктів власної діяльності, а також до окремих людей.

З тих пір, як Сократ (470-399 р. до н.е.) вперше прямо порушив питання: "Що є благо?", пошуки відповіді на питання про природу цінностей йшли в різних напрямках – залежно від того, чому філософи приписували цінність як властивість. Одні з них вважали, що цінність мають самі предмети об'єктивної дійсності – незалежно від того, природні ці об'єкти або продукти культури (серед філософів XX ст. це А. Мейнонг, Дж. Дьюї та ін.). Інші вважали, що цінність характеризує не предмети як такі, а тільки відношення людини до цих предметів (у XX ст. – В. Віндельбанд, Г. Риккерт, М. Шелер). А деякі (наприклад, Н. Гартман) взагалі не зв'язували цінності з тими або іншими предметами, а просто виділяли їх в особливу (поза- і над-людську) сферу.

Культурно-історичний аналіз показує, що "справжніх" і "вічних" цінностей не існує, всі вони змінюються разом зі зміною суспільства. Виключення, можуть становити такі цінності, як саме життя і фактори його збереження на Землі, а також те, що люди називають свободою (хоча зміст цього поняття не залишається незмінним). Але завжди існували маргінальні (тобто побічні, прикордонні) концепції, які навіть ці цінності ставили під сумнів – це, наприклад, секта орфіків у Давній Греції, в якій було прийнято оплакувати народження дитини і радіти смерті близьких, а в сучасному світі – фундаменталістська секта ваххабітів в ісламі. У цілому ж, для кожного історичного етапу і для кожної з культур характерна своя система цінностей.

2.

Література:

1. Гнатюк Я. Аналітикафілософії. Київ. Кондор. 2020. 236с.
2. Петрушенко В. Л. Основифілософськихзнань: навч. посіб. Львів: Львівськаполітехніка. 2019. 312 с.
3. Афанасьєв О.І., Жарких В.Ю., Оржеховська Л.О. Конспект лекцій з курсу «Філософія» для студентіввсіхспеціальностей, Одеса: ОНПУ, 2019. 61 с.
4. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика: Підруч. / Г. І. Волинка, В. І. Гусєв, І. В. Огородник, Ю. О. Федів / За ред. Г. І. Волинка. Київ: Вища шк., 2004. 624.
5. Киричок О. Б. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Полтава: РВВ ПДАА, 2010.381 с.
6. ЛузанА. О. Вступ до філософії : навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2013. 136 с.
7. Філософія. Хрестоматія. Київ: Знання, 2009. 624 с.